

TN:

Location: RECAP

Call #: AA5641 Ab31

Barcode:

SEND TO:

***WEB:**

ids@geneseo.edu

Borrower:

YGM - Information Delivery

Services

Milne Library

ILL# 190971249

Lender String: *ZCU,PTS,PUL,JPG,YUS

Patron:

Maxcost: 25.00IFM

Title: De Abdij van Middelburg /

Volume:

Issue:

Month/Year: 2006

Pages: 26-63 Color when needed

Article Author: Peter Henderikx

Article Title: De geschiedenis van de norbertijner abdij in
hoofdlijnen

Utrecht : Matrijs, 2006.

ILL - Milne Library
Columbia University Libraries (ReCAP)
400 Forrestal Road
Princeton, NJ 08540

****Supplied by ReCAP****

Any request for resubmission must
be received within 5 business days

recapils@princeton.edu

or

609-258-7614

NOTICE:

THIS MATERIAL MAY BE PROTECTED

BY COPYRIGHT LAW

(TITLE 17 U.S. CODE)

SUPPLIED BY: ReCAP - COLUMBIA UNIVERSITY

TN: 807090 10/16/18

De geschiedenis van de norbertijner abdij in hoofdlijnen¹⁶

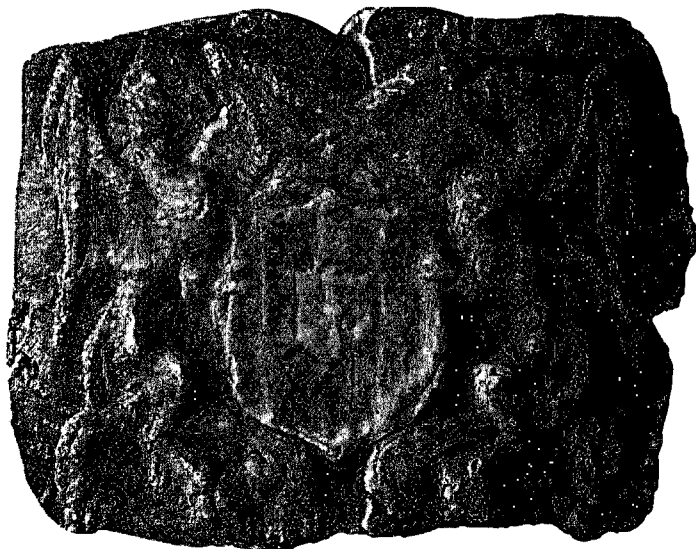
Peter Henderikx

DE STICHTING EN DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN DE ABDIJ

Op de Zeeuwse eilanden neemt de bevolking vanaf de tiende eeuw sterk in omvang toe. Men woont er op de kreekruigen, waar enige akkerbouw wordt bedreven, terwijl men zich in de tusseliggende poelgebieden bezighoudt met veeteelt en zout- en turfwinning. Een flink deel van het grondbezit is in handen van edelen, aan wie de niet-edele bevolking onderhorig is. Aanvankelijk is het land onbedijkt, maar in de elfde eeuw gaat men over tot de aanleg van dammen en dijken, daartoe mede gestimuleerd door enkele grote stormvloedten.¹⁷

Vanaf 1012 maakt Zeeland Bewesten Schelde – dat is Zeeland tussen de Ooster- en Westerschelde – deel uit van het graafschap Vlaanderen. De centrale nederzetting is Middelburg, gelegen bij de ringwalburg uit de late negende eeuw en

Gipsafgietsel van een ornament uit de Abdij, voorstellende het wapen van de abdij, genomen door architect Frederiks tijdens de negentiende-eeuwse restauratie.

vanaf de elfde eeuw in opkomst als haven- en handelsplaats.¹⁸ Op welk moment Zeeland Bewesten Schelde door de graaf van Vlaanderen in leen is gegeven aan de graaf van Holland, is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk heeft graaf Robrecht I 'de Fries' van Vlaanderen, gehuwd met Geertruid de weduwe van graaf Floris I van Holland, zijn stiefzoon graaf Dirk V van Holland rond 1075 met dit gebied beleend. Het is ook mogelijk dat pas omstreeks 1130 de Vlaamse graaf Dirk van de Elzas het bestuur over dit deel van Zeeland heeft overgedragen aan zijn halfzuster Petronilla, weduwe van graaf Floris II van Holland en ruwaardes voor haar nog minderjarige zoon Dirk VI.¹⁹

Kerkelijk behoort Zeeland grotendeels tot het bisdom Utrecht. Het aantal parochiekerken is er rond 1100 nog gering; in Zeeland Bewesten Schelde zijn dat de Westmonster en de Noordmonster in Middelburg, waarvan de parochies zich over grote delen van Walcheren en de Bevelanden uitstrekken, en verder de kerken van Oostkapelle, Westkapelle en (West-)Souburg op Walcheren, de kerk van Welle op Noord-Beveland, die van Monster op het eiland Borsele, en in het oosten van Zuid-Beveland vermoedelijk de kerk van Wemeldinge of die van Yerseke. Al deze kerken zijn rond 1100 zogeheten eigenkerken van de bisschop, de kapittels van Sint Pieter en Oudmunster te Utrecht en de benedictijner Sint-Paulusabdij aldaar.²⁰ De bezitter van een eigenkerk heeft het recht iemand voor de post van parochiepriester voor te dragen bij de bisschop. Bovendien komen hem ten minste voor een deel de binnen een parochie opgebrachte tienden toe (het tiende of elfde deel van de opbrengsten van het agrarisch bedrijf). Zoals in Zeeland blijkt, kan ook de bisschop zelf bezitter van eigenkerken zijn.²¹

De gregoriaanse hervormingsbeweging in de kerk is aan Zeeland niet ongemerkt voorbijgegaan, evenmin als de daarmee samenhangende Investituurstrijd tussen keizer en paus. In die strijd staan in de late elfde en vroege twaalfde eeuw de bisschop en de kapittels van Utrecht aan de zijde van de keizer. Anderzijds zijn de graven van Vlaanderen pausgezind en steunen zij de gregoriaanse ideeën. Ook gravin Petronilla van Holland, die vanaf de dood in 1121 van haar echtgenoot graaf Flo-

ris II als ruwaardes het graafschap bestuurt, sympathiseert met de pauselijke partij.²² Het komt tot een confrontatie tussen pausgezinden en het keizersgezinde Utrecht, wanneer de gregoriaans georiënteerde prediker Tanchelm, aanvankelijk met steun van de graaf van Vlaanderen, zijn ideeën in Zeeland komt verkondigen. Volgens de brief van de Utrechtse kapittels aan de aartsbisschop van Keulen uit circa 1113, waarin zij zich hevig over Tanchelm beklagen, wekt deze prediker de bevolking op geen tienden meer aan de kapittels te betalen en hebben zijn volgelingen zelfs de tiendschuren van het kapittel van Sint Pieter aangevallen.²³ Vermoedelijk krijgt de prediking van Tanchelm in die tijd steeds meer ketterse trekken, zodat zijn beweging, wanneer die na zijn dood in 1115 blijft voortleven, de steun verliest van de graaf van Vlaanderen, terwijl intussen de verhouding tussen Vlaanderen en Utrecht verbetert tijdens de Vlaamse graaf Karel de Goede (1119-1127) en de allengs meer gregoriaans gezinde bisschop Godebold van Utrecht (1114-1127).²⁴

Het is juist in deze periode, namelijk in 1123, dat een zekere Albald, tot dan proost van het reguliere kapittel van Voormezele in Vlaanderen en een van de voormannen van de gregoriaanse beweging, een proosdij van reguliere kanunniken sticht op Walcheren.²⁵ Het is wel zeker dat de op dat moment over Zeeland Bewesten Schelde regerende graaf, of dat nu die van Vlaanderen of die van Holland is, bij die stichting een actieve rol heeft gespeeld. Nog in de vijftiende eeuw, zo blijkt uit een oorkonde van gravin Jacoba van Beieren uit 1417, leeft de traditie dat de abdij is gesticht op grafelijk initiatief. In die richting wijst ook het feit dat de graaf in de dertiende eeuw beschermvoogd is van de abdij. Men mag daarbij aannemen, gezien de herkomst van proost Albald uit Voormezele, dat ook wanneer gravin-weduwe Petronilla van Holland de landsvrouw ter plaatse is geweest, graaf Karel de Goede van Vlaanderen zijn invloed heeft doen gelden. Vreemd zou dat niet zijn, gelet op de nauwe familieband tussen de Hollandse en Vlaamse gravenhuizen. Tekenend is bijvoorbeeld de samenkomst van graaf Karel de Goede en de jonge Dirk VI van Holland in hetzelfde jaar 1123 in de kerk van Veurne, waar hun respectievelijke grootmoeder en overgrootmoeder begraven ligt: gravin Geertuid (overleden in 1113), eerst echtgenote van Floris I van Holland en vervolgens van Robrecht I van Vlaanderen.²⁶

Niet lang na de stichting gaat de Middelburgse regulierenproosdij over naar de eveneens gregoriaans georiënteerde en kort tevoren gestichte norbertijner of premonstratenzer orde. Volgens de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Johannes de Beke heeft bisschop Godebold de Vlaamse regulieren verdreven en norbertijnen uit Antwerpen naar Middelburg gehaald.²⁷ Dat bij de overgang naar de norbertijnen de in 1124 in Antwerpen gestichte Sint-Michielsabdij een rol heeft gespeeld

is zeker; de aan Onze-Lieve-Vrouw gewijde abdij van Middelburg blijkt later een dochterabdij van die van Antwerpen te zijn. Of de aanwezige reguliere kanunniken verdreven zijn, valt te betwijfelen. In ieder geval zijn zij niet allemaal vertrokken, want uit de vijftiende-eeuwse kroniek en de eigentijdse annalen van Voormezele blijkt dat tenminste Albald in Middelburg is achtergebleven en daar in 1130 is gestorven.²⁸ Waarschijnlijk heeft hij na de overgang naar de norbertijner orde de leiding van het convent behouden, zij het niet als abt maar als proost. In een ongedateerde oorkonde uit de jaren 1142-1152 wordt van de dan fungerende abt Wouter gezegd, dat hij de eerste abt van de abdij is. Waarschijnlijk wil dat zeggen, zoals Polak oppert, dat het klooster de eerste jaren na de overgang naar de norbertijnen nog als proosdij onder de abdij van Antwerpen heeft geresortseerd.²⁹ Wanneer in Middelburg de overgang naar de norbertijnen heeft plaatsgehad, is niet precies te zeggen. Het moet in ieder geval na de stichting van de Antwerpse abdij in 1124 en voor de dood van bisschop Godebold in 1127 zijn gebeurd.

Het is bekend dat het doel van de stichting van de norbertijner abdij in Antwerpen onder meer de bestrijding van het tanchelmisme is geweest. Ook de overgang van het Middelburgse klooster naar de norbertijner orde kan daarmee te maken hebben gehad. Volgens een oorkonde uit 1271 van electbisschop Jan van Utrecht heeft destijds bisschop Godebold de abt – dat moet proost Albald zijn geweest – de opdracht gegeven om overal in Zeeland te preken in verband met de ketterij van Tanchelm en de 'duritia gentis', de hardheid, de halsstarigheid van de bevolking.³⁰

Behalve dat bisschop Godebold proost Albald opdraagt overal in Zeeland te preken, schenkt hij de abdij ook een aantal eigenkerken. Verbetering van de zielzorg via het verwerven van eigenkerken, of, om de bij de gregoriaanse hervormingsbeweging passende term te gebruiken, het patronaatsrecht van die kerken, past precies binnen de ideeën van de hervormingsbeweging.³¹ Blijkens een oorkonde uit 1162, waarin paus Victor IV de abdij in haar bezittingen en rechten bevestigt, bezit de abdij de kerken van (West-)Souburg, Oostkapelle, Welle (Noord-Beveland) en Westkapelle: alle zo goed als zeker oorspronkelijk bisschoppelijke eigenkerken die bisschop Godebold al heeft geschonken bij de stichting van de abdij. Daarnaast heeft de abdij volgens dezelfde oorkonde ook rechten in de Middelburgse Westmonster, een eigenkerk van de Utrechtse Sint-Paulusabdij.³²

Er zijn geen directe aanwijzingen dat de abdij, zoals veel andere premonstratenzer abdijen, aanvankelijk een dubbelklooster is geweest met naast broeders ook vrouwelijke religieuzen. Wel bestaat midden dertiende eeuw het norbertinessenklooster Zoetendale onder Serooskerke, dat nauw met de abdij

**Kloosters en begijnhoven in het graafschap
Holland en Zeeland circa 1300**

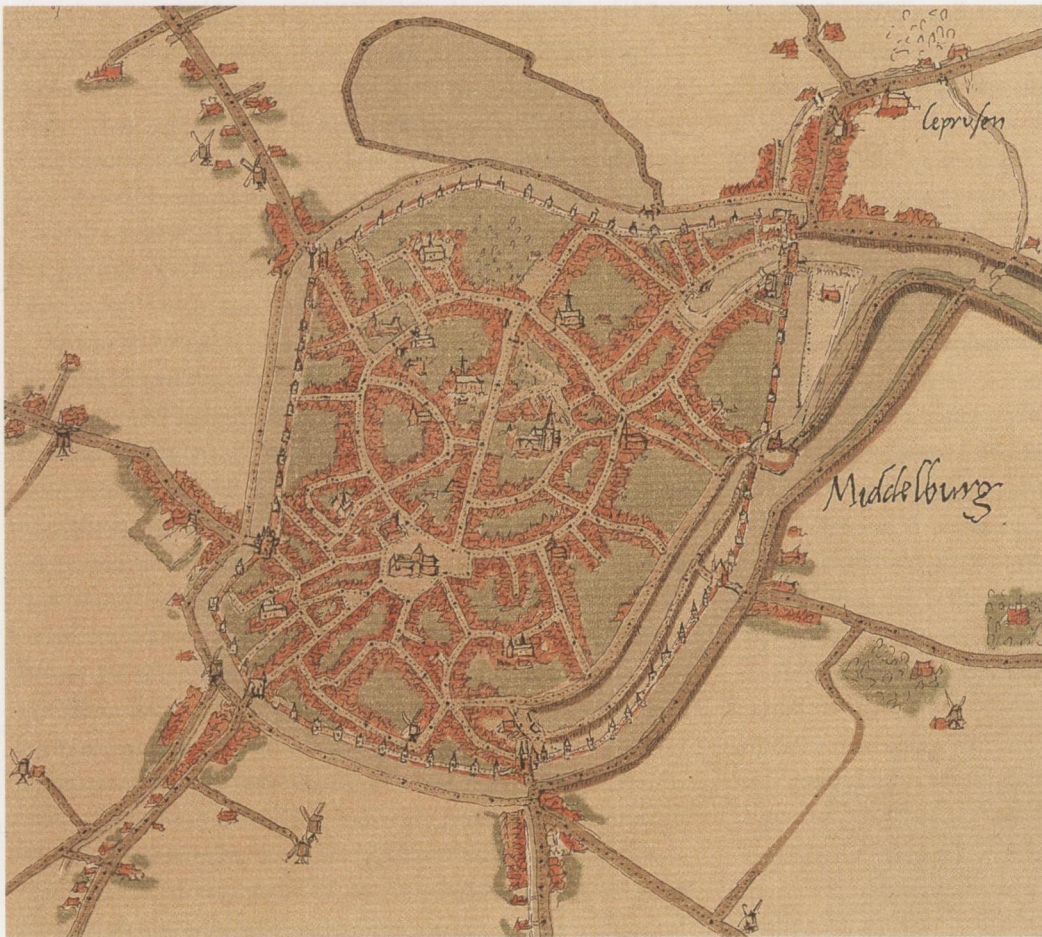
Mannen

- Benedictijnen
- Nobertijnen
- Duitse orde
- Johannieters
- Minderbroeders
- Dominicanen
- Augustijnen
- Karmelieten
- Begarden

Vrouwen

- Benedictinessen
- Norbertinessen
- Cisterciënzerinnen
- Victorinnen
- Begijnen

Plattegrond van Middelburg
 door J. van Deventer, circa
 1550.

is verbonden, zodat men niet volledig kan uitsluiten dat het uit de abdij is voortgekomen.³³

Men mag aannemen dat de abdij gedurende de twaalfde eeuw het enige klooster is in Zeeland. In het hele graafschap Holland en Zeeland zijn dat er in die tijd niet meer dan drie: de uit de tiende eeuw stammende benedictijner abdij van Egmond, de abdij van Middelburg en de in 1133 door gravin Petronilla gestichte benedictinessenabdij van Rijsenburg. In de loop van de dertiende eeuw verandert dit totaal en worden in het graafschap in samenhang met de religieuze armoedebeweging, de vrouwendevotie, de kruistochtprediking en de opkomst van de steden tal van nieuwe kloosters gesticht: bedelordekloosters van de franciscanen (minderbroeders), dominicanen, karmelieten en augustijnen, commanderijen van de geestelijke ridderorden (Duitse orde, johannieters), alsmede diverse vrouwenkloosters, onder andere vier cisterciënzerinnenkloosters. Daarnaast ontstaan er elf begijnhoven: geen echte kloosters, maar religieuze leefgemeenschappen van vrouwen, die in de dertiende eeuw vooral in de Nederlanden worden gevormd.³⁴

Het is waarschijnlijk dat de abdij zich van meet af aan binnen de oude ringwalburg van Middelburg heeft bevonden.

Weliswaar bekrachtigt paus Eugenius III in 1150 een eerder door bisschop Hartbert aan de abdij gegeven toestemming om naar een andere plaats te verhuizen, maar daarvan zal uiteindelijk geen gebruik zijn gemaakt. Toch moeten wel serieuze verhuisplannen hebben bestaan. Twee mogelijke bestemmingen komen in aanmerking. Allereerst is dat de hof Wiltenburg te Vechten bij Utrecht, die door bisschop Andries (1128-1139) of bisschop Hartbert (1139-1150) aan de Middelburgse abdij is geschonken, en die de abdij niet lang na 1162 weer van de hand doet.³⁵ Een ander mogelijk verhuisdoel is Brabant, waar de abdij in de jaren 1142-1152, met steun van de bisschop van Luik, een omvangrijk goederencomplex verwerft onder Werchter, Haacht en Wakkerzeel (ten noorden van Leuven). In 1156 stoot de abdij ook dit bezit om onbekende reden af. Het wordt overgedragen aan de norbertijner abdij van Park bij Leuven.

Waarom zouden de norbertijnen uit Middelburg hebben willen vertrekken? De pauselijke oorkonde van 1150 zegt dat bisschop Hartbert toestemming heeft gegeven om te verhuizen naar een plaats waar 'gij rustiger kunt leven en vrijer de Heer kunt dienen'. Misschien zijn er spanningen tussen de abdij en de Walcherse bevolking en daarnaast kunnen ook de gevolgen van de stormvloed van 1134 een rol hebben gespeeld. Inkom-

sten uit tienden en grondbezit zullen nadien op Walcheren jarenlang minimaal zijn geweest, terwijl de verplichting bij te dragen aan het uitvoeren van uitgebreid dijkwerk zwaar op de abdij kan hebben gedrukt.

DE ORGANISATIE VAN DE KLOOSTERGEMEENSCHAP

Over de interne organisatie van de abdij bestaan nauwelijks gegevens. In hoofdzaak zal deze weinig anders zijn geweest dan die in andere norbertijner kloosters. De kern van de kloosterbevolking wordt gevormd door de kanunniken. Daarnaast zijn er in de twaalfde en dertiende eeuw ook lekenbroeders (conversen), vooral betrokken bij het werk op het land.³⁶ Gegevens over het aantal kloosterlingen zijn er pas uit de late vijftiende en de zestiende eeuw. In die tijd schommelt het aantal geprofesten tussen de dertig en veertig personen.³⁷ De broeders verwerven de status van kanunnik nadat zij na een noviciaat van een jaar professie hebben gedaan. Dat wil zeggen dat zij de drie kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid hebben afgelegd en van de drie wijdingen (die tot subdiaken, diaken en priester) ten minste de eerste twee hebben ontvangen. Voor de priesteropleiding wordt meestal een bevoegd leraar van buiten de abdij aangetrokken. Diverse kanunniken zetten nadien hun studie voort aan een universiteit.³⁸

De kerntaak van de kanunniken bestaat uit het dagelijks opdragen van de mis en bidden van de zeven getijden in het koor van de abdijkerk. Verder zijn er plichten als het lezen van

zielenmissen en jaargetijden of het bezoeken van de graven van individuele begunstigers van de abdij die daar hun laatste rustplaats hebben gekozen. Een deel van de kanunniken doet dienst als pastoor in de parochiekerken waar de abdij het recht heeft de zielzorg door eigen kanunniken te laten uitoefenen. Deze kanunniken verblijven vaak jarenlang buiten het klooster.

De algehele leiding van de abdij berust bij de abt, die het regelen van de liturgische en huishoudelijke werkzaamheden grotendeels overlaat aan de prior en de supprior. Het beheren van goederen en inkomsten van de abdij is het werk van de proost. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw blijft diens rechtstreeks beheer echter beperkt tot het bezit op Walcheren; de goederen buiten dat eiland ressorteren dan onder afzonderlijke rentmeesters. Delen van de Walcherse bezittingen worden beheerd door de bakmeester, de kelderwaarder en de portier. De bakmeester zorgt voor de broodvoorziening van de kloosterlingen en de kelderwaarder (cellerarius) voor het bier en de wijn. Tot de taak van de portier zal de brooduitdeling aan de armen hebben behoord, drie keer per week voor de abdijspoort, evenals mogelijk de uitdeling van brood en bier aan de gevangenen in het Gravensteen. Andere functionarissen zijn de koster, de circator of tuchtmeester, de novicemeester, de cantor (voorzanger), de succentor (ondervoorzanger), de sacrist, de ziekenmeester, de lector, de kamerdienaar (cubicularius), de kapelaan van de abt en de secretaris van de abt. De laatste blijkt in de vijftiende en zestiende eeuw meestal een leek te zijn.³⁹ Een functionaris die er zeker zal zijn geweest, maar waarover geen gegevens zijn aangetroffen, is de bibliothe-

Links

Zegel van abt Pieter van Dam, 1440. Deze en de hiernavolgende zegels bevinden zich nog altijd aan stukken in het archief van de Onze Lieve Vrouwe abdij, dat wordt bewaard in het Zeeuws Archief te Middelburg.

Rechts

Zegel van abt Pieter van Dam, 1463.

caris. Ook van de kloosterbibliotheek is slechts incidenteel iets bekend. In 1553 draagt de minderbroeder Tacitus Nicolaus Zegerus van Diest het derde deel van zijn in Keulen gedrukt commentaar op het Nieuwe Testament op aan Matthijs van Heeswijk, abt van de abdij van Middelburg. Hij maakt daarbij melding van een recente brand in Middelburg waarbij vele on-
 vervangbare boeken verloren zijn gegaan. Gezien de samenhang met de opdracht aan de abt, mag men aannemen dat het hier gaat om een brand in de abdijsbibliotheek.⁴⁰

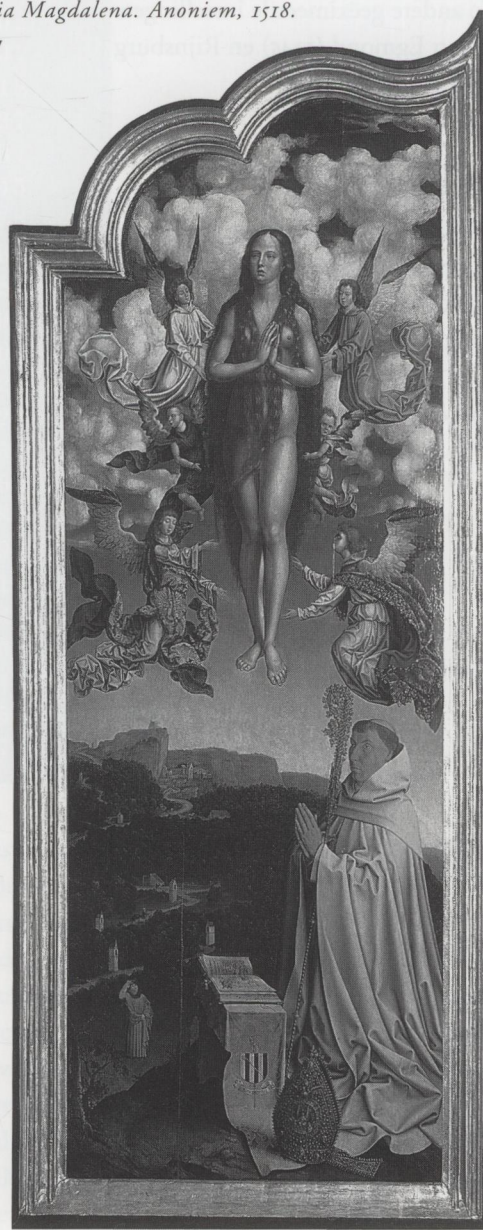
De diverse functionarissen worden benoemd door de abt. De abt zelf wordt gekozen door de kanunniken. Uit de verslagen van de verkiezingen van de abten Pieter van Dam (1438), Jan van 's-Gravenzande (1465) en Jan Dankardszoon van Westkapelle (1484) blijkt dat de abtsverkiezing plaatsvindt onder leiding van de vader-abt, de abt van de Sint-Michielsabdij van Antwerpen, in 'het conventshuis of de oude ziekenzaal (E), waar naar wordt gezegd de verkiezing van de abten van dat klooster gehouden placht te worden' (verslag 1484), omdat (verslag 1465) de kapittelzaal (F) daarvoor te klein is. Bij de verkiezing zijn steeds de proost van het norbertinessenklooster Zoetendale en een andere abt van de orde aanwezig (in 1438 die van de Sint-Nicolaasabdij bij Veurne en in 1465 en 1484 die van de abdij van Park). Volgens de drie verslagen stelt de abt van Sint-Michiels, nadat de verkozene hem als vader-abt gehoorzaamheid heeft beloofd, de nieuwe abt in het bezit van zijn waardigheid. De verkiezing wordt daarna bevestigd door de paus.⁴¹

In de praktijk kunnen de kanunniken hun keuzerecht niet altijd vrij uitoefenen. Dat recht staat namelijk haaks op het pauselijk reservatierecht, de bevoegdheid van de paus om een eigen kandidaat als abt aan te wijzen. De grootste invloed op de benoemingen krijgt echter de landsheer wanneer in 1515 paus Leo X zich verplicht in de Nederlanden geen abten meer aan te stellen zonder instemming van Karel V. De benoeming in 1518 via pauselijke reservatie van abt Maximiliaan van Bourgondië, een zoon van Boudewijn van Bourgondië, bastaardzoon van hertog Filips de Goede, is dan ook vooral het werk van Karel V en tevens het resultaat van de onstuitbare inzet van de op Walcheren zo machtige familie Van Bourgondië.⁴² Na de dood van abt Maximiliaan in 1536 lijkt het er aanvankelijk op dat zijn opvolger op de voorgeschreven wijze door de kanunniken zal worden gekozen. Daarbij heeft het stadsbestuur van Middelburg geprobeerd de keuze op dubieuze wijze te beïnvloeden door in te stemmen met de door burgemeester Jacob Croeser aan enkele kloosterlingen gedane toezegging dat – aldus de samenvatting van De Stoppelaar – 'men hun van stadswege door sollicitatie en door geld zal bijstaan bij het verkiezen van een nieuwe abt, mits deze gekozen zijnde onder zijn handteken belooft dat hij kosten en gelden aan de stad zal

terugbetalen' (!) Tot een reguliere keuze komt het echter ook dan niet. De benoeming van abt Cornelis van der Goes als opvolger van abt Maximiliaan is namelijk opnieuw een zaak van de landsheer. Van der Goes is bij zijn benoeming geen kanunnik in Middelburg, maar abt van de abdij van Dielegem bij Brussel. Wel is hij voorheen als norbertijn in de abdij van Middelburg geprofest.⁴³

Binnen de norbertijner orde neemt de abdij ten opzichte van het generaal kapittel en het hoofd van de orde, de abt van Prémontré, een vrij zelfstandige positie in. De ordeleiding be-

Rechterluik van een triptiek afkomstig uit de abdij van Dielegem, met daarop geknield de schenker van dit drieluik Cornelis van der Goes, toen abt van Dielegem, later abt van de Onze Lieve Vrouwe abdij, en de tenhemelopneming van Maria Magdalena. Anoniem, 1518.

moeit zich alleen met de interne zaken van een klooster als problemen daartoe aanleiding geven. Bij de abdij van Middelburg is dat het geval tijdens het abbatiaat van abt Wigger Gerardijnszoon (1405-1420). De abdij verkeert dan in ernstige financiële moeilijkheden, zozeer zelfs dat gravin Jacoba er in 1417 mee instemt dat het door wanbeheer met schulden beladen klooster door de leiding van de norbertijner orde wordt gereorganiseerd en beheerd, zolang abt Wigger in functie is.

Behalve aan de leiding van de eigen orde is de abdij ook ondergeschikt aan de bisschop van Utrecht en de paus. Cruciaal daarbij is het exemptieprivilege van paus Bonifatius IX uit 1401. Daarin onttrekt de paus de abdij aan de jurisdictie van de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Utrecht en plaatst hij het klooster onder de onmiddellijke rechtsmacht van de pauselijke stoel. De abdij schaaft zich daarmee in de rij van de drie andere geëximeerde instellingen in het graafschap: de abdijen van Egmond (1245) en Rijsburg (1245) en de hofkapel te Den Haag (1374).⁴⁴

DE KLOOSTERLINGEN

Over individuele kloosterlingen is weinig bekend. Wel kunnen wij ons tot op zekere hoogte een beeld vormen van hun herkomst en afkomst. Van in totaal 356 bewoners van de abdij zijn de namen achterhaald: 69 personen van vóór 1400, 129 uit

de vijftiende eeuw en 158 uit de zestiende eeuw.⁴⁵ Van 138 van hen kennen wij niet meer dan een persoonsnaam, al dan niet met een patronimicum, maar van de overige 218 is bovendien familienaam of plaats van herkomst bekend.

Van deze laatste groep wijzen de namen zowel op een herkomst uit Zeeland als van daarbuiten. Diverse broeders komen uit het midden en zuiden van Holland, onder andere enkele uit Dordrecht, zoals Gijsbrecht van der Timpel, proost van de abdij rond 1360, wiens de familie in de veertiende eeuw deel uitmaakt van de Dordtse bestuurselite.⁴⁶ Ook Den Haag, waar de abdij het patronaatsrecht van de parochiekerk bezit, is als plaats van herkomst goed vertegenwoordigd.

Heel wat kloosterlingen behoren tot families uit de omgeving van de graaf. Een vroeg voorbeeld is Nicolaas van Gent, voor het eerst genoemd in 1307 en abt van 1319 tot 1327. Deze maakt vermoedelijk deel uit van de Henegouwse familie Van Gent (De Gand), waarvan rond 1300 diverse leden in het gevolg van graaf Jan II en diens zonen graaf Willem III en bisschop Gwijde van Utrecht, vanuit Henegouwen naar het noorden lijken te zijn gekomen.⁴⁷ Tot de grafelijke ambiance behoren ook de families van kanunnik Willem van Berwaerde (1387), abt Nicolaas van der Coulster (1426-1438) en de kanunniken Albert Bartholomeuszoon van Assendelft (1539-1553) en Jan Albertszoon van Assendelft (1552-1554). Van de familie Van Assendelft is Gerrit van Assendelft (overleden in 1486) raad in

Zegel van abt Nicolaas van Gent, 1327.

Zegel van abt Nicolaas van de Coulster, 1437.

De abten van de norbertijner abdij te Middelburg

Albold	1123-1130
Wouter	1147-1153
Manekin	1156 1157
Goszelm	1189
Gilibert	>1208
Arnoud	1208
Pieter	1211-1214
Gillis	1225
Dietbold	1231-1235
Bartholomeus	1239-1244
Nicolaas	1246-1302
Hugo	1304-1307
Hendrik	1307-1318
Nicolaas van Gent	1319-1327
Olivier	1328-1337
Wouter van Zandijk	1338-1345
Jan van der Goes	1348-1358
Pieter Hoek	1358-1366
Hendrik Braam	1373-1384
Hugo Bose	1385-1390
Willem van der Does	1390-1405
Wigger Gerardijns	1405-1420
Jan Zwaan	1422-1423
Nicolaas van der Coulster	1426-1438
Pieter van den Dam	1438-1465
Jan van 's-Gravenzande	1465-1484
Jan van Westkapelle	1484-1499
Pieter van der Kapelle	1499-1518
Maximiliaan van Bourgondië	1518-1536
Cornelis van der Goes	1536-1539
Floris van Schoonhoven	1539-1549
Mathijs van Heeswijk	1549-1559
Nicolaas van der Borch	1561-1573

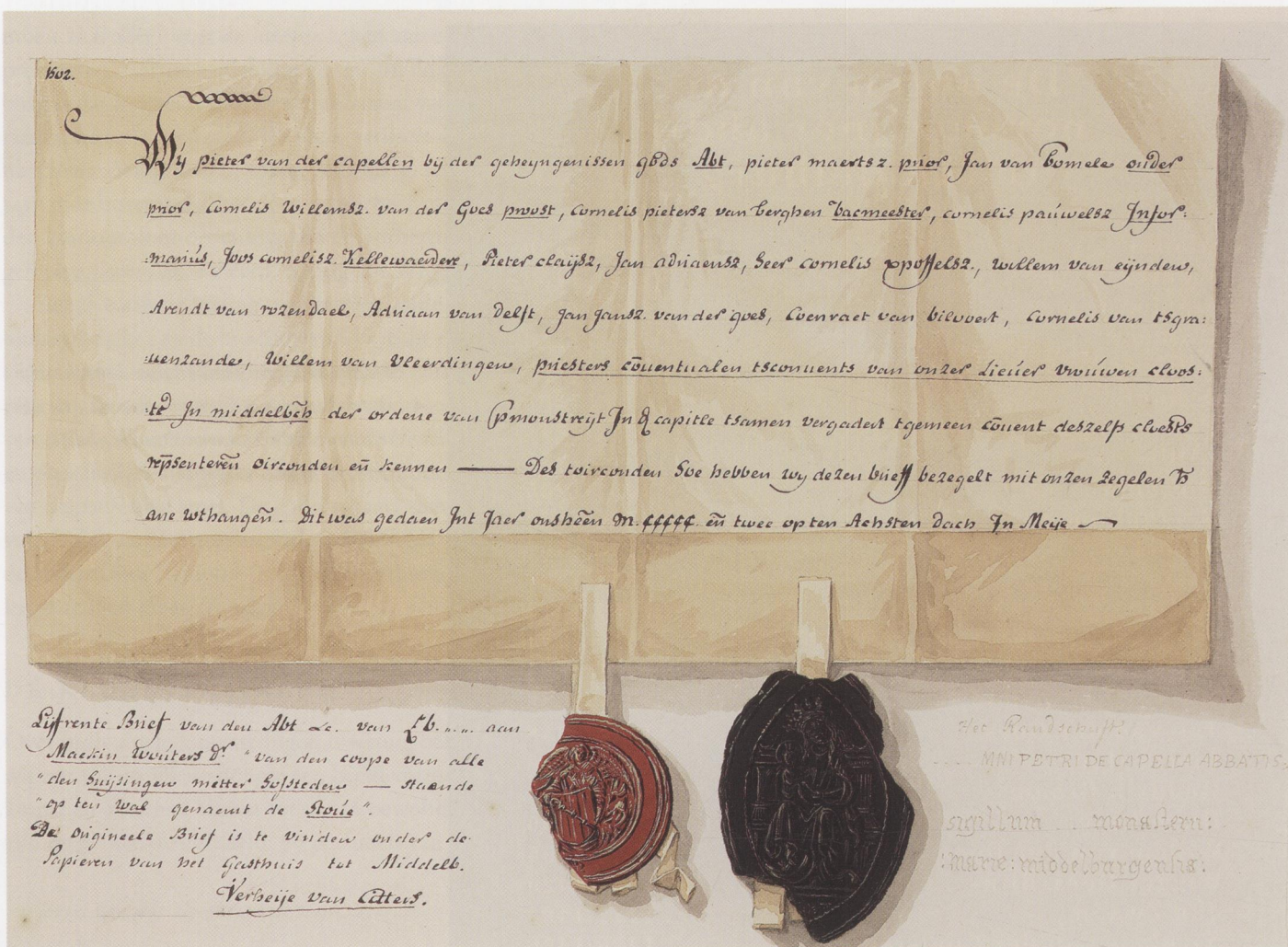
◀ *Plaquette in de Wandelkerk, aangebracht in 1998, met daarop de namen van de abten van de Onze Lieve Vrouwe abdij.*

de grafelijke rekenkamer van Holland, is Barthout van Assendelft secretaris van het Hof van Holland (1529, 1531) en houdt een jongere Gerrit van Assendelft in 1546 het huis *Assendelft* aan het Westeinde te Den Haag van de abt van Middelburg in leen. Van de grafelijke familie zelf is één lid gedurende de laatste jaren van zijn leven kanunnik van de abdij geweest, namelijk Floris, de jongste broer van de graven Dirk VII en Willem I (overleden in 1210).⁴⁸

Behalve uit Holland komen veel kanunniken uit Brabant en het Midden-Nederlandse riviereengebied. Uit Vlaanderen afkomstig zijn onder anderen de gebroeders Adriaan en Jacob

Anthoniszoon Lacops uit Oudenaarde, van wie de laatste in 1572 te Brielle door de geuzen wordt vermoord als een van de 'martelaren van Gorcum'.⁴⁹

Van de personen van wie het zo goed als zeker is dat zij van Zeeuwse herkomst zijn, komen verreweg de meeste van Walcheren en ruim de helft van hen uit Middelburg. De verwanten van de broeders uit Middelburg behoren voor een groot deel tot de elite van de stad. Zo hebben leden van de familie Braam, waarvan abt Hendrik Braam (1373-1384) en kanunnik Willem Braam (1411) deel uitmaken, vanaf de veertiende eeuw zitting in het stadsbestuur, en andere verwanten

bekleden hoge kerkelijke functies, onder andere mr. Hugo Braam (1336-1353), officiaal van de domproost te Utrecht, deken van het kapittel van Sint Marie aldaar en vicaris-generaal van het bisdom.

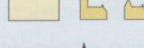

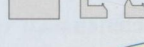

De familie van de kanunniken Jan van Domburg (1361), Adriaan Janszoon van Domburg (1484-1500) en Jan van Domburg (1489-1490) behoort zowel tot de Walcherse ambachtsheerstand als het Middelburgs patriciaat. In de vijftiende en zestiende eeuw bekleden de Van Domburgs in Middelburg functies zoals die van kwartiermeester, schepen, burgemeester en baljuw. Hetzelfde geldt voor de verwanten van kanunnik Jacob van Wissenkerke (circa 1484-1485). Tot de ambachtsheerlijke familie Van Wissenkerke behoren in de vijftiende en zestiende eeuw enkele baljuws, schepenen en diverse burgemeesters van Middelburg en vier grafelijke rentmeesters van Bewesten Schelde. Van Middelburgse familie zijn zo goed als zeker ook elf kloosterlingen met de naam Van der Goes, onder wie twee abten: Jan van der Goes (1348-1358) en de reeds genoemde Cornelis van der Goes (1536-1539). De familie Van der Goes levert in de zestiende eeuw enkele burgemeesters en speelt bo-

Tekening, gemaakt omstreeks 1800, van een oorkonde (8 mei 1502) uit het archief van de Middelburgse Godshuizen. In de tekst worden diverse kloosterlingen genoemd. Ook aan dit stuk zijn zegels gehecht van abt Pieter van de Capelle en de Onze Lieve Vrouwe abdij.

vendien een rol in het landsbestuur. Zo is in 1555 Adriaan van der Goes landsadvocaat van de Staten van Holland.

Enkele andere kanunniken waarvan zeker is dat zij tot vooraanstaande Middelburgse families behoren, zijn Hendrik Stamploet (1389), Willem Spiegel (1408), Jan Martijnszoon van der Hogedore (1449), Pieter Corneliszoon van Bekerke (1485-1486), Pieter Floriszoon Spaerman (1516-1518), Floris Arnoudszoon van Schoonhoven, proost en later abt (1520-1549) en Cornelis Adriaanszoon van Schoonhoven, prior (1558-1574). Het blijft gissen, maar aannemelijk is dat in de vijftiende en zestiende eeuw ongeveer een kwart van de kloosterbevolking uit Middelburg zelf afkomstig is. Dat maakt het waarschijnlijk dat in het sociale netwerk van de abdij de Middelburgse bestuurselite een sterke positie heeft ingenomen.

Patronaatsrecht van de abdij in Zeeland Bewesten Schelde circa 1500

	Moederkerk		Patronaatsrecht abdij, bediening door eigen kanunniken
	Dochterkerk		Patronaatsrecht abdij
	Parochiegrens		Patronaatsrecht abdij of aandeel daarin voor de abdij verloren gegaan
	Grens moederkerk-dochterkerkverband		Overige parochiekerken
	Kustlijnen Zuid-Beveland circa 1250		

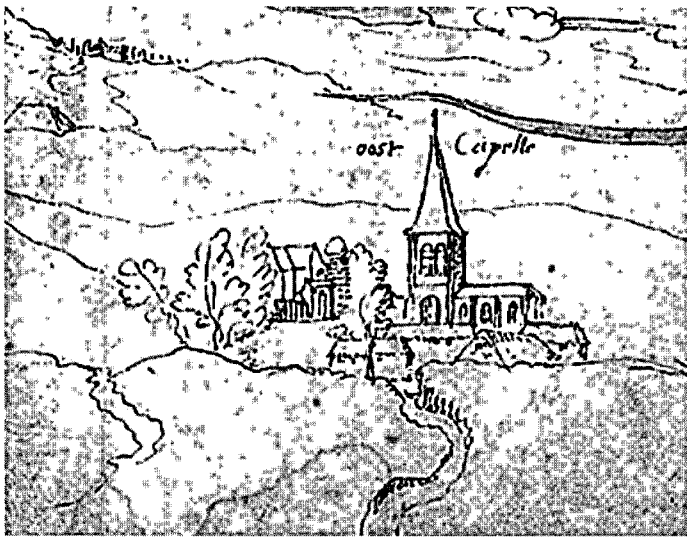
DE ABDIJ EN HET KERKELIJK LEVEN

Het patronaatsrecht

Aan de plaats van de abdij in het kerkelijk leven ligt het patronaatsrecht in een groot aantal parochiekerken in Zeeland Bewesten Schelde en het zuidwesten van Holland ten grondslag. In de uitoefening door de abdij van dit recht in Zeeland krijgt men enig inzicht vanaf de dertiende eeuw, wanneer intussen van de kerken van Souburg, Oostkapelle, Westkapelle en Welle, waar de abdij het patronaatsrecht heeft, en van de Westmonster, waarin de abdij ook gerechtigd is, tal van dochterparochies zijn afgesplitst. Volgens een oorkonde uit 1271 van elect-bisschop Jan van Utrecht heeft de abdij in die tijd het patronaatsrecht van niet minder dan 35 kerken op Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland en van één in Vlaanderen. Laatstgenoemde is de kerk van Boterzande, ten noorden van het tegenwoordige Biervliet. Van deze kerk wordt nadien echter niets meer vernomen. Later verwerft de abdij het patronaat van nog enkele nieuw gestichte kerken en doet anderzijds in enkele gevallen afstand van haar

recht, zodat zij in het midden van de veertiende eeuw in Zeeland het patronaatsrecht bezit van, althans nominaal, 34 kerken.

De stichting van zoveel dochterkerken in Zeeland, grotendeels tussen ongeveer 1150 en 1280, houdt zowel verband met de sterke groei van de bevolking als met een intensivering van het kerkelijk leven, met name een frequenter kerkbezoek in de geest van de gregoriaanse hervormingsbeweging. Bovendien bestaat er een verband met het ontstaan en vervolgens de opsplitsing van de lokale bestuursdistricten, de zogeheten ambachten, elk bestuurd door een schepencollege onder gezag van een of meer ambachtsheren. Volgens het gewoonterecht van die tijd is tot in de veertiende eeuw de aanwezigheid van een parochiekerk een voorwaarde voor de vorming van een zelfstandig ambacht. De kerk vervult dan ook een rol in het rechtsleven: afkondigingen door schout en schepenen worden in de kerk gedaan en aanklachten worden in de kerk ingediend. Aangezien volgens het Zeeuwse erfrecht het ambacht wordt verdeeld over alle zonen van een overleden ambachtsheer, zullen de rond het midden van de twaalfde eeuw nog uitgestrekte ambachten, al snel meer dan één ambachtsheer heb-

▲
De kerk van Oostkapelle is een van de vele kerken waarvan de Middelburgse abdij het patronaatsrecht heeft bezeten.
Panorama van Walcheren, detail, A. van den Wijngaerde,
Zelandiae Descriptio, circa 1550.

ben gehad. Elk deel van het ambacht wordt eveneens ambacht genoemd, en waarvoor om verwarring te voorkomen Gosses destijds de term 'ambachtsportie' gebruikte. Later introduceerde Dekker het woord 'vierschaarambacht' voor het 'grote' ambacht waarbinnen het schepencollege functioneert. Een gevolg van de ambachtssplitsing is dat sommige ambachtsheren ernaar hebben gestreefd hun eigen 'ambachtsportie' om te vormen tot een zelfstandig 'vierschaarambacht' met een eigen schepencollege. Is daarbij de aanwezigheid van een parochiekerk een ongeschreven voorwaarde, dan zal dat mede een stimulans zijn geweest voor het stichten van een kerk. Uit schriftelijke bronnen blijkt inderdaad dat kerkstichting een zaak is van de plaatselijke ambachtsheren. Ook de vele parochienamen, samengesteld met een persoonsnaam en eindigend op -kerke, zoals Meliskerke of 's-Heer Allardskerke (Serooskerke), geven dat aan.⁵⁰

Dit leidt tot problemen waar het het patronaatsrecht van de abdij betreft.⁵¹ Wanneer een dochterkerk van een moederkerk is afgesplitst, is in de visie van de bisschop en de abdij de patroon van de moederkerk automatisch de patroon van de dochterkerk. Dat lijkt begrijpelijk, maar in de praktijk botst dit met een ander kerkrechtelijk uitgangspunt, namelijk dat bij de stichting van een kerk het patronaatsrecht toekomt aan de stichter en zijn rechtsopvolgers. Hoogoplopende conflicten en langdurige processen tussen de abdij en de ambachtsheren zijn hiervan het gevolg. Een veelvoorkomend compromis is dat de ambachtsheren in het vervolg een kandidaat voor de functie van parochiepriester (cureit) kiezen, waarna de abt de kandidaat befigtigt met de aan de functie verbonden inkom-

sten (de collatie) en hem voordraagt bij de officiaal van de aartsdiaken van de Dom in Utrecht. Een andere regeling die men tegenkomt, is dat ambachtsheren en abt het patronaatsrecht per vacature om beurten uitoefenen.

Voor de abdij is deze situatie niet optimaal en zij probeert dan ook van meet af aan de ambachtsheren uit te schakelen via het verwerven van het 'ius ministrandi', het recht de functie van cureit door eigen kanunniken te laten vervullen. Al direct bij de stichting ontvangt de abdij van bisschop Godebold dit recht in Westkapelle en Oostkapelle, en begin dertiende eeuw krijgt zij hetzelfde recht ook in West-Domburg, Oost-Domburg (later Aagtekerke) en Grijskerke. Een nog iets verdergaande verbinding van een parochiekerk met de abdij is de volledige incorporatie, waarbij de functie van parochiepriester blijvend met de waardigheid van de abt wordt verbonden en de zielzorg eveneens door kanunniken wordt waargenomen. Vanzelfsprekend stuit dit bij de ambachtsheren op fel verzet. Zo beveelt rooms-koning Willem II in 1248 de parochianen van Serooskerke het daar zojuist door de abdij verkregen 'ius ministrandi' te eerbiedigen. In Meliskerke is in 1251 het verzet van de ambachtsheren tegen incorporatie zo groot dat het ruim een eeuw duurt voor de kerk van Meliskerke ook werkelijk in de abdij is geïncorporeerd.

Bij de vele geschillen en regelingen rond het patronaatsrecht benaderen partijen de problemen tamelijk verschillend. Het streven van de abdij is er continu op gericht om haar recht zo volledig mogelijk te kunnen uitoefenen. Bij de ambachtsheren staat vaker het kortetermijnbelang voorop; meestal is het hen er vooral om te doen hoe dan ook de priester van hun keuze benoemd te krijgen. Zo laat in 1341 een ambachtsheren van Zoutelande zijn aanspraken op het collatierecht varen, maar vraagt hij wel aan de abt of die zijn zoon in Utrecht wil voordragen. Iets dergelijks gebeurt in Kampen op Noord-Beveland, waar de ambachtsheren in 1513 voor die keer afstand doen van hun collatierecht in ruil voor de bereidheid van de abt hun kandidaat tot de zijne te maken; een kandidaat die vermoedelijk, gezien zijn naam Franco van Kampen, verwant is met een van de ambachtsheren. Dat laatste is niet zeldzaam. Zo blijkt priester Hugo Rape, die in 1332 door de abt in Utrecht is voorgedragen voor de kerk van Sint-Janskerke, zelf een van de ambachtsheren ter plaatse te zijn!

In de 34 parochies in Zeeland Bewesten Schelde waar de abdij midden veertiende eeuw nominaal het patronaatsrecht bezit, verloopt de competentiestrijd tussen abdij en ambachtsheren per geval verschillend. In drie kerken, die van Kats, Zoelkerke en Vrouwenpolder, raakt de abdij het patronaatsrecht zelfs geheel kwijt aan de ambachtsheren. Daartegenover staan elf kerken waar de abdij het 'ius ministrandi' of volledige incorporatie verwerft.⁵²

Loden zegel (bulla) van paus Johannes xxii (1316-1334), gevonden bij archeologisch onderzoek op het Abdijplein. Afgebeeld zijn de apostelen Petrus (rechts) en Paulus (links). De naam van de paus met rangnummer staat op de keerzijde. Dit zegel heeft zeker gehangen aan een oorkonde van de genoemde paus. Gezien de vindplaats van het zegel is het niet onaannemelijk dat het een voor de abdij bestemde oorkonde is geweest. In het abdijsarchief heeft zich tenminste één oorkonde van Johannes xxii bevonden. Het betreft een opdracht van de paus van 1 november 1320 aan de deken van het kapittel van de Noordmonster- of Sint-Pieterskerk te Middelburg om de abt en de abdij te herstellen in het bezit van hun goederen die vervreemd zijn.

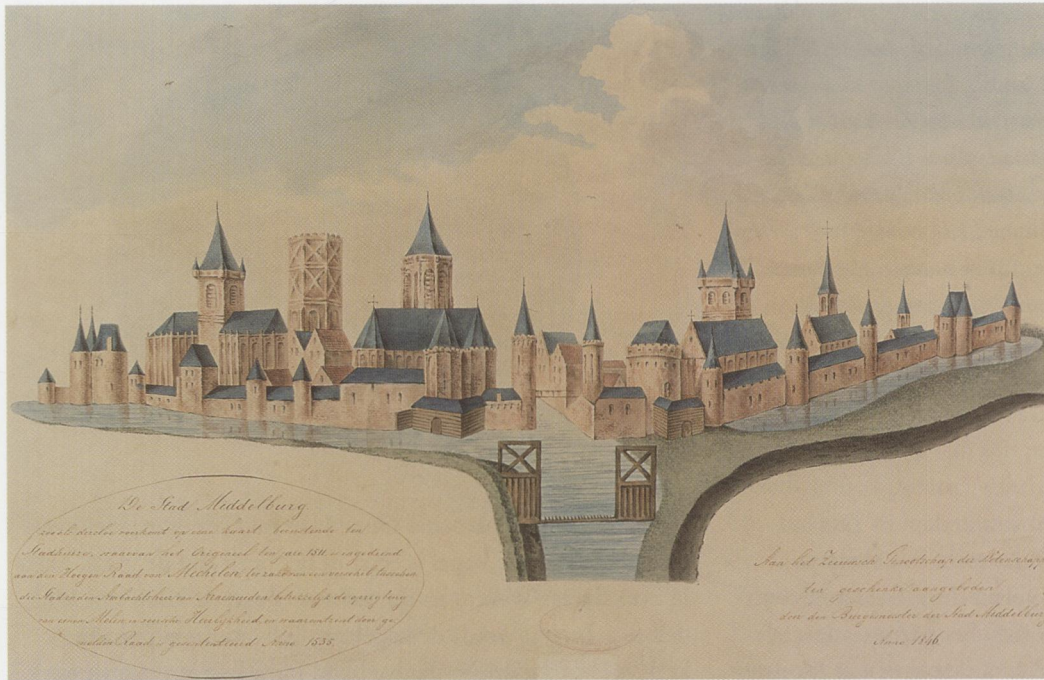
Behalve van het patronaatsrecht van kerken in Zeeland komt de abdij ook in het bezit van dat recht in enkele parochies in Holland. Uitgangspunt vormt de overeenkomst uit 1276 waarbij de abdij met graaf Floris v het patronaatsrecht van de kerk van Welle ruilt tegen dat van de kerk van Monster in het Westland. Een paar jaar eerder, in 1273, is een geschil beëindigd over het patronaatsrecht van de kerk van Monster tussen graaf Floris v en de Utrechtse Sint-Paulusabdij, waarbij de Sint-Paulusabdij afstand heeft gedaan van haar rechten in ruil voor het patronaatsrecht van de kerk van Alphen aan den Rijn. Waarom de graaf vervolgens het patronaatsrecht van de kerk van Monster met de abdij van Middelburg ruilt tegen dat van Welle is onbekend. Men kan zich afvragen of deze ruil én de ruil Monster/Alphen tussen de graaf en de Sint-Paulusabdij in 1273 én de splitsing van de Westmonsterparochie in Middelburg in datzelfde jaar – hierover aanstonds – én de overdracht, vermoedelijk kort nadien, door de Sint-Paulusabdij van haar patronaatsrecht van de Westmonsterkerk aan de graaf, niet alle deel hebben uitgemaakt van één grote uitwisseling van rechten tussen de graaf en de twee abdijen.

Een paar jaar later, in 1280, geeft elect-bisschop Jan van Utrecht de abdij het recht de kerk van Monster door eigen kanunniken te laten bedienen. De kerk van Monster is de moederkerk van de kerken van 's-Gravenzande, Den Haag, Eikenduinen en Scheveningen. Van deze vier is die van 's-Gravenzande al vóór 1276 als zelfstandige parochiekerk van die van Monster afgescheiden. De drie andere dateren uit de tijd dat de abdij van Middelburg het patronaatsrecht van Monster in bezit heeft. Van deze drie ontvangt de abdij eveneens het patronaatsrecht, inclusief het recht de kerken met eigen kanunniken te bedienen. De parochiekerk van Den Haag dateert waarschijnlijk uit de periode 1280-1296 en die van Scheveningen is in 1357 gesticht als kapel van de kerk van Den Haag; vóór 1419 wordt deze kapel parochiekerk. Eikenduinen heeft al in 1266 een eigen kapel, die bij de stichting van de kerk van

Den Haag tot de parochie Den Haag gaat behoren. Het patronaatsrecht van die kapel is eerst in het bezit van de graaf, maar in 1327 draagt Willem III dit recht over aan de abdij van Middelburg. In 1331 wordt de kapel van Eikenduinen parochiekerk, zij het dat er een nauwe band blijft bestaan met de kerk van Den Haag.⁵³

Aanvankelijk nog binnen de oude parochie Monster en vervolgens binnen de parochie Den Haag staat ook de kapel van het grafelijk hof. Het patronaatsrecht daarvan schenkt graaf Willem III in 1320 aan de abdij, waarbij van de vier kapelaansfuncties er één in de abdij wordt geïncorporeerd. In 1367 verandert dit wanneer ruwaard Albrecht een seculier kapittel in de hofkapel sticht, zodat het patronaatsrecht en de geïncorporeerde kapelaansplaats voor de abdij verloren gaan. De abdij legt zich daar aanvankelijk niet bij neer, maar in 1379 geeft zij toe en doet afstand van haar recht. Helemaal los van de abdij raakt de hofkapel overigens niet. Intussen namelijk heeft paus Gregorius XI in 1374 het kapittel direct onder het gezag van de Heilige Stoel geplaatst, waarbij hij de abt van Middelburg heeft aangewezen als degene die in de toekomst de deken van het kapittel – nadat deze door de kanunniken is gekozen – in zijn ambt zal bevestigen.⁵⁴

Zo veel als wij weten over de manier waarop parochiepriesters worden aangesteld, zo weinig is bekend over de dagelijkse praktijk van de zielzorg. Men kan ervan uitgaan dat in die kerken waar de abdij wel het patronaatsrecht bezit, maar die niet door Middelburgse norbertijnen worden bediend, de benoemde cureiten lang niet altijd hun functie zelf uitoefenen, maar daar een priester als plaatsvervanger, als vice-cureit, inhuren. De cureit zelf kan dan elders werkzaam zijn of de priesterprebende gebruiken om te gaan studeren aan een universiteit. Deze gang van zaken is wijdverbreid. Uit diverse gegevens blijkt dat in Zeeland de zielzorg in het eerste kwart van de zestiende eeuw in iets meer dan de helft van de parochiekerken wordt waargenomen door vice-cureiten. Daarentegen mag men aan-

Middelburg in 1511. Negen-
 tiende-eeuwse tekening naar
 een kaart die indertijd op het
 stadhuis van Middelburg
 hing.

nemen dat, daar waar de zielzorg is opgedragen aan kanunniken van de abdij, deze over het algemeen zelf ter plaatse residenten.⁵⁵

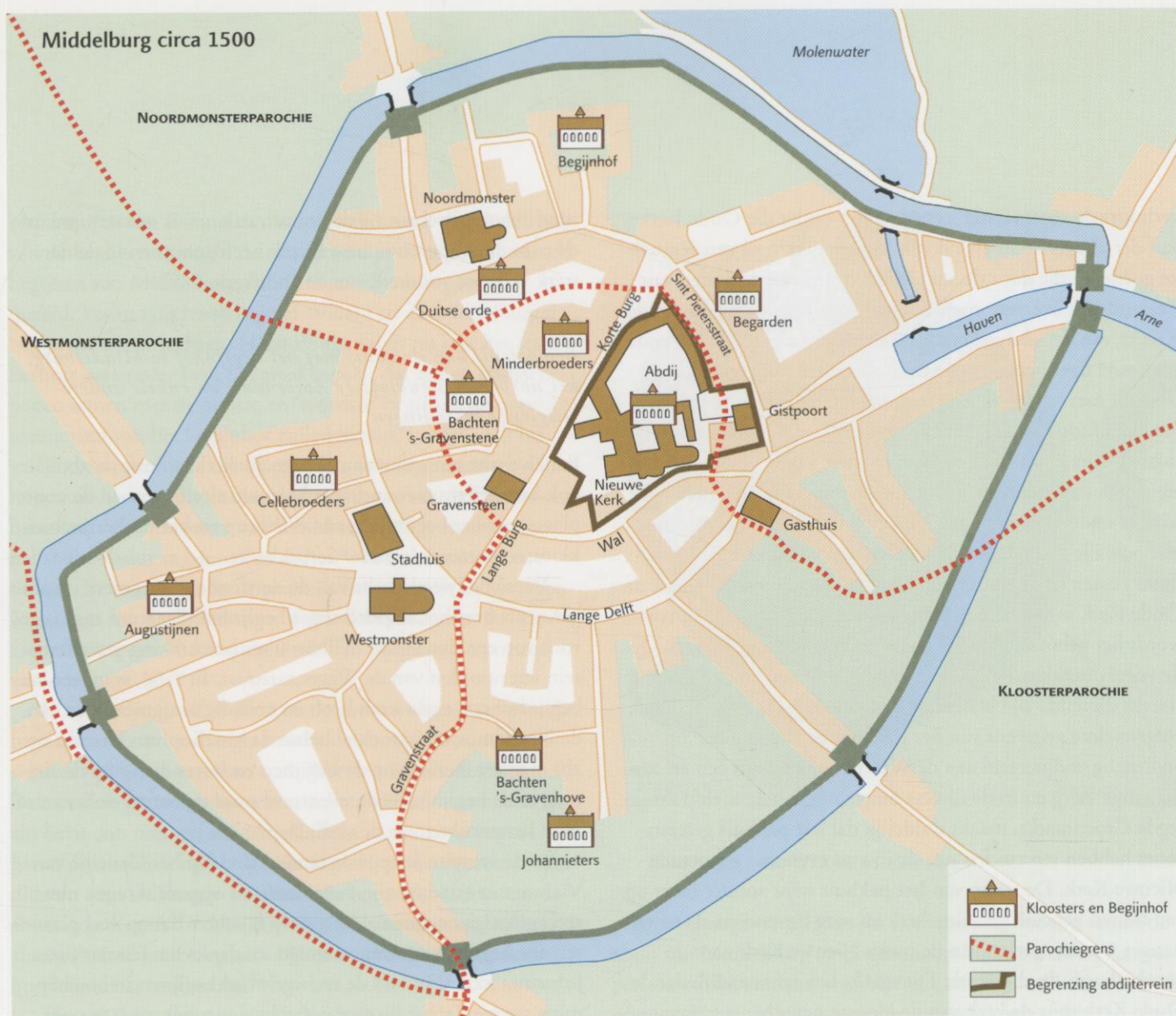
Van de prebenden van de drie priesters van de Westmonster wordt de grootste toegewezen aan de kloosterparochiekerk en in de abdij geïncorporeerd, terwijl die van de twee andere

De kloosterparochie

Een hoofdstuk apart vormt het aandeel van de abdij in het patronaatsrecht van de Middelburgse Westmonster en dochterkerken. In de dertiende eeuw twisten de Utrechtse Sint-Paulusabdij en de abdij van Middelburg over de omvang van de wederzijdse rechten. De oplossing vindt men uiteindelijk in de splitsing in 1273 van de Westmonsterparochie, waarbij de abdij van de nieuw gevormde kloosterparochie het volledige patronaatsrecht ontvangt. Tot deze parochie gaan behoren het ambacht van de Haaiman ten zuiden van de stad, de wijk 'waghtra de Delf' en het grootste deel van de 'waghtra de Burgh', beide binnen de stad. Voor de Westmonsterparochie resteren het westen van de stad en het Middelburgambacht.

Bij een opgraving in 1940 in de Kapoenstraat, net ten zuiden van de Nieuwe Kerk (het schip van de abdijkerk) zijn de resten blootgelegd van een parochiekerk, die kort na het midden van de veertiende eeuw moet zijn gebouwd. In de funderingen troffen de onderzoekers deze dertiende-eeuwse fragmenten aan van een venster. Deze kunnen heel goed afkomstig zijn van het romano-gotische koor van de abdijkerk, dat juist in die tijd werd afgebroken voor de bouw van de huidige Koorkerk. In de noordgevel van het romano-gotische koor zaten overeenkomstige vensters. Foto C. Henning, 1940 of later.

priesters bij de Westmonster blijven. Vermoedelijk verdelen de twee abdijen tegelijkertijd het patronaatsrecht van de dochterkerken van de Westmonster. De Sint-Paulusabdij krijgt het patronaat van de kerken van Biggekerke, Arnemuïden, Nisse en Eversdijk, de abdij van Middelburg dat van de kerken van Koudekerke, Hoogelande, Welsinghe en Versvliet (nadien 's-Heer Abtskerke genaamd). Het patronaatsrecht van de Westmonster zelf draagt de Sint-Paulusabdij niet lang daarna over aan de graaf van Holland.⁵⁶

Het is twijfelachtig of ten behoeve van de kloosterparochie al meteen een nieuwe kerk is gebouwd. De opdracht van bisschop Hendrik uit 1266 tot splitsing van de Westmonsterparochie en de bekrachtiging van de scheiding door elect Jan uit 1273 houden in dat de kloosterparochie 'het recht om te dopen en alle andere kerkelijke sacramenten zal hebben *in de kerk van het klooster*'.⁵⁷ De parochiekerk zal zich dus aanvankelijk in de abdijkerk hebben bevonden, vermoedelijk in de voorkerk daarvan. Daarop wijst ook een oorkonde uit 1349 waarbij abt Jan van der Goes een vicarie sticht in de kerk van de kloosterparochie ter ere van de maagd Maria en Sint Catharina 'op het altaar aan de zuidzijde naast de toegang tot het koor van de

kloosterbroeders'.⁵⁸ Met het genoemde koor kan haast niets anders dan de Koorkerk zijn bedoeld, zodat de tekst de indruk geeft dat de parochiekerk in 1349 in de voorkerk gevestigd is en via een doorgang met de Koorkerk is verbonden. Ook in de jaren dertig van de zestiende eeuw blijkt de voorkerk van de abdijkerk (thans de Nieuwe Kerk) de kerk van de kloosterparochie te zijn⁵⁹, zodat het er op het eerste gezicht op lijkt dat dit in de tussenliggende periode eveneens het geval is geweest. Niettemin zijn er aanwijzingen dat de parochie vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw een apart kerkgebouw heeft gehad. Ten eerste wijzen de gevonden baksteenresten aan de zuidzijde van de Nieuwe Kerk (zie hierna de bijdrage van Gerrit Vermeer) in die richting. Daarnaast zijn er een paar aanknopingspunten in de stadsrekeningen en in de bijlagen – acquitten – bij de rekeningen van de rentmeester van de in 1574 door het gewestelijk bestuur geconfisqueerde geestelijke goederen. In 1577 is sprake van 'het packhuys genaemt de Oude Kercke staende op den Wal', waarin de huurder een mast heeft geplaatst om de balken te stutten. In 1582 blijkt een leeg erf naast een huis aan de oostzijde van de Lange Burg aan de achterzijde te grenzen aan 'd'abdye erve van de Oude Kercke' en in 1583

verhuurt de rentmeester 'eenen kelder onder die Oude Kerke van der abdyen'. Uit 1591 is een lijst overgeleverd van geestelijke goederen die door de stad Middelburg van de Staten van Zeeland zijn overgenomen. Daarin wordt genoemd 'de Oude Kercke van der abdye binnen Middelburg mette kelders ende packhuys daer beneffens staende', alsmede twee erven, een pakhuys met kelder en nog twee kelders achter en ten westen van de 'Oude Kercke'. Van de erven achter de Oude Kerk, zo staat er, zijn er intussen enige bebouwd 'van 't Vliesken rondsomme totten halffven Wal, ende de reste is totte Groenmarckt ende de straten geappropriert'. Verder zijn volgens de lijst ook alle erven 'aen de Nyeuwe Kercke' aan de stad gekomen. Posten in de stadsrekeningen maken aannemelijk dat de Oude Kerk in 1590 en de jaren daarna is afgebroken. In 1595 wordt het gebouw voor het laatst als belending genoemd. Op de vogelvluchtkaart van Middelburg van Pieter Bast van omstreeks diezelfde tijd is het niet te vinden.⁶⁰ De lokalisering volgens deze gegevens van het pakhuys 'de Oude Kerk' op voormalig abdijterrein aan de Wal, ten oosten van een erf aan de Lange Burg en in de directe omgeving van de nieuw aangelegde Groenmarkt, maakt duidelijk dat het pakhuys gestaan moet hebben ten zuiden van de in 1591 eveneens genoemde Nieuwe Kerk. De naam van het pakhuys wijst zonder meer op een buiten gebruik geraakte kerk en mag bovendien als tegenhanger worden gezien van de naam Nieuwe Kerk voor de voorkerk van de abdijkerk. Dit maakt het aannemelijk dat de Oude Kerk eens de kerk van de kloosterparochie is geweest en

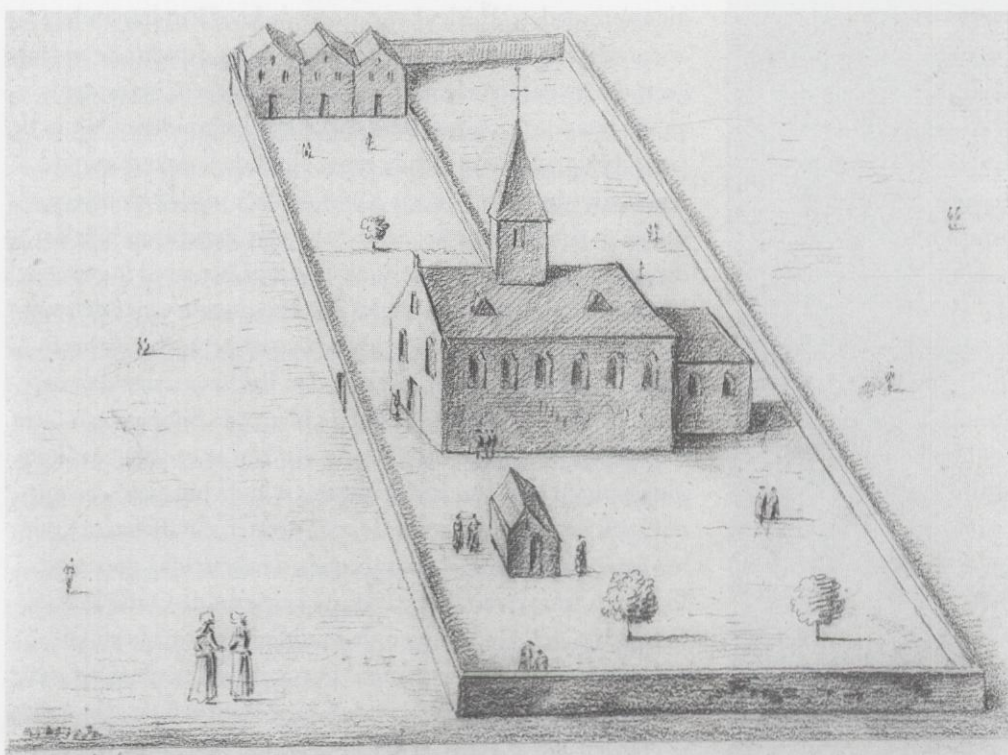
rond 1500, misschien na de brand van 1492, is verlaten, waarna de parochie (opnieuw) haar intrek heeft genomen in de dan sterk vergrote voorkerk van de abdijkerk.

Bemoeienis van de abdij met het begijnhof te Middelburg, het norbertinessenklooster Zoetendale en enkele andere religieuze instellingen

Behalve met een groot aantal parochiekerken heeft de abdij ook bemoeienis met andere religieuze instellingen, in de eerste plaats met het begijnhof te Middelburg en het norbertinessenklooster Zoetendale onder Serooskerke.

Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw oefent de abt gezag uit over het Middelburgse begijnhof, dat rond 1245 is gesticht op een door graaf Willem II ter beschikking gesteld terrein ten noorden van de Wagenaarstraat. In 1266, wanneer het begijnhof een eigen kerk heeft en volledig is afgescheiden van de Noordmonsterparochie, belast de bisschop van Utrecht de abt met het toezicht op de begijnen en bovendien met de zorg in de begijnhofkerk, eventueel waar te nemen door een of twee kanunniken van de abdij.⁶¹

In de veertiende eeuw verandert dit. Op het Concilie van Vienne van 1311-1312 zijn twee decreten opgesteld tegen niet rechtgelovige begijnen. Het gevolg is echter dat op veel plaatsen alle begijnen worden vervolgd, ondanks het feit dat paus Johannes XXII al in 1318 de rechtgelovige begijnen in bescherming neemt. In het bisdom Utrecht duurt het tot 1322 voor

◀ *Begijnhof in Middelburg. Tekening naar de kaart van Pieter Bast, 1594.*

bisschop Jan van Diest zich daadwerkelijk voor de rehabilitatie van de begijnen inzet. In de tussentijd zijn de goederen van de begijnen van Middelburg door het stadsbestuur geconfisqueerd. Pas in 1325 herstelt graaf Willem III de Middelburgse begijnen in hun rechten. Naast de abt krijgt nu ook het stadsbestuur gezag over hen. De graaf bepaalt dat abt en stadsschepenen samen met de oudste en 'vroedste' begijnen de twee meestersen van het begijnhof zullen kiezen. In 1336 stelt hij vast dat de commissie die de rekening van de meestersen afhoort, zal bestaan uit de abt, de leesmeester van de minderbroeders, de rentmeester van Bewesten Schelde en twee door het stadsbestuur te benoemen leden.⁶² In de zestiende eeuw bestaat die commissie in de praktijk uit de proost als vertegenwoordiger van de abt en twee of drie schepenen van de stad. Het afhoren van de rekening vindt dan plaats in 'de prostij van der abdie' (s).⁶³

In 1329 wijst graaf Willem III de abt aan als rechter over de begijnen en hun bezittingen, zodat de abt op dit punt is hersteld in zijn gezag van voor 1318. Wat de begijnhofkerk betreft, is de positie van de abdij na 1325 echter blijvend verzwakt. De abt bezit dan nog wel het patronaatsrecht, maar de functie van parochiepriester is niet langer in de abdij geïncorporeerd. Kandidaten voor de functie worden door het stadsbestuur aan de abt voorgedragen. In de vijftiende en zestiende eeuw treden de abt en de stad samen op als collator en presenteren zij samen hun kandidaat in Utrecht.⁶⁴

Binnen de norbertijner orde heeft de abdij de supervisie over het norbertinessenklooster Zoetendale (ook Mariëndale) onder Hondeghem bij Serooskerke. Over de vroegste geschiedenis van dit klooster is niet meer bekend dan dat het in 1250 bestaat. De in de achttiende eeuw gangbare theorie dat het klooster in 1215 zou zijn gesticht in Heille in Vlaanderen en dat de nonnen omstreeks 1248 naar Serooskerke zouden zijn verhuisd, berust ongetwijfeld op een vergissing, waarbij het klooster zal zijn verward met de abdij Zoetendale ten zuiden van Middelburg in Vlaanderen. Het feit dat dit Middelburg ooit een uithof van de abdij van Middelburg is geweest, kan dit misverstand mede hebben veroorzaakt.⁶⁵

Het klooster wordt geleid door een proost en een priorin. Aanvankelijk wordt de proost door de nonnen gekozen uit de kanunniken van de abdij. Uit de verslagen van de proostverkiezingen van 1418 en 1449 blijkt dat dit gebeurt, precies als bij de verkiezing van de abt van abdij, onder voorzitterschap van de abt van de Sint-Michielsabdij van Antwerpen als vader-abt van het klooster. Deze stelt de nieuw gekozen proost ook in het bezit van zijn waardigheid. De abt van Middelburg behoort eveneens bij de verkiezing aanwezig te zijn en de nieuw gekozen proost belooft trouw aan zowel de abt van Middelburg als aan die van Sint-Michiels. Uit de combinatie van deze

Ruiterszegel graaf Willem III. Gravure.

gegevens kan men afleiden dat het vrouwenklooster vanuit de abdij van Middelburg en onder supervisie van die van Antwerpen moet zijn gesticht, waarbij het niettemin onduidelijk blijft of de abdij van Middelburg oorspronkelijk een dubbelklooster is geweest.⁶⁶

Overigens ontstaat er in 1484 een geschil, wanneer priorin en nonnen menen hun proost vrij te mogen kiezen. Na bemoeienis van de abt van Sint-Michiels komt men overeen dat de abdij van Middelburg binnen een jaar zal beslissen of zij de nonnen geheel vrij wil laten in hun keuze, dan wel dat zij het aangeboden compromis aanneemt, namelijk dat de nonnen hun proost beurtelings zullen kiezen uit de kanunniken van de abdij van Antwerpen en die van Middelburg. Vermoedelijk heeft de abdij tot het laatste besloten.⁶⁷

In de late vijftiende eeuw krijgt de abt de supervisie over nog twee andere vrouwenkloosters. In 1495 kiezen de zusters van het in 1473 in Middelburg gestichte klooster Bachten 's-Gravenhove van de derde orde van Sint Franciscus, de abt tot hun supervisor. Binnen de norbertijner orde heeft de abdij eveneens vanaf 1495 ook de 'paternitas', de supervisie, over het norbertinessenklooster Sint Barbara, genaamd Bethlehem, te Den Haag. De abt heeft daar het recht een van de eigen kanunniken als proost aan te stellen.⁶⁸ Ten slotte zou volgens het zestiende-eeuwse *Registrum collationum* van de abdij ook het olvgasthuis te Emelisse (Noord-Beveland), voor het eerst vermeld in 1230, onder supervisie van de abt hebben gestaan.⁶⁹

De abt als collator van vicarieën

Het veelvuldig contact tussen kloosterlingen en gelovigen samenhangend met het patronaatsrecht van de abdij in meer dan dertig kerken, evenals het gezag dat de abdij meer in het algemeen op religieus gebied uitstraalt, komt ook tot uiting in de vele keren dat gelovigen de abt aanwijzen als collator van door hen gestichte vicarieën. Een vicarie is een stichting, opgericht door particuliere gelovigen of gilden, met als doel voor de zielen van de stichters en hun overleden naasten missen te laten lezen door een vicaris op een daartoe aangewezen altaar. De vicaris wordt bezoldigd uit aan de vicarie verbonden inkomstenbronnen. Bij de oprichting van een vicarie bepalen de stichters wie hen na hun overlijden als patroon of collator zal opvolgen en in het vervolg bij vacatures kandidaten voor de functie van vicaris bij de bisschop zal voordragen. In de zestiende eeuw is de abt van Middelburg collator van in totaal 47 vicarieën, waarvan 17 in kerken in Middelburg en 21 in 14

Tekening van een schrijvende klerk, zestiende eeuw.

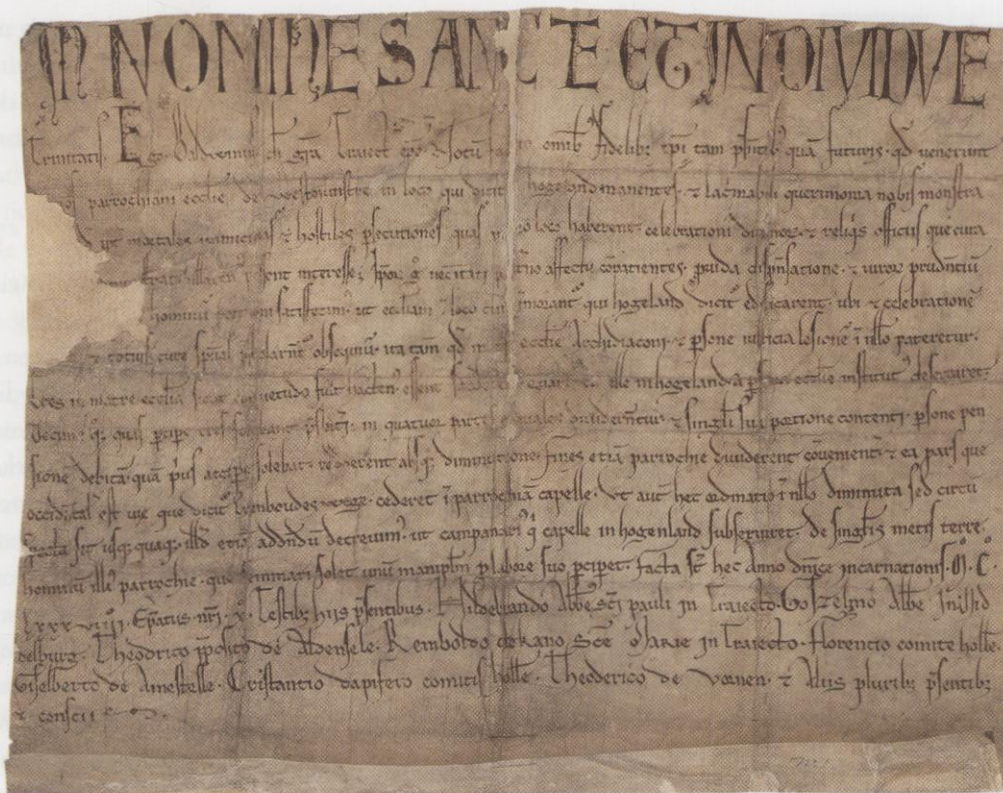
dorpskerken elders op Walcheren. Buiten Walcheren is hij collator van onder meer vijf vicarieën in de Sint-Jacobskerk in Den Haag. Veel vicarieën zijn gevestigd in kerken waarvan de abdij ook het patronaatsrecht bezit. Echter zeker niet alle. Zo bevinden zich van de zeventien vicarieën in Middelburg er zeven in de Westmonster en twee in de Noordmonster.

Als de opdracht van het patronaat van een vicarie aan de abt inderdaad iets zegt over het aanzien van de abdij en de relatie tussen de stichter en de abt, dan is het opvallend dat de meeste vicarieën gesticht zijn in de eerste helft van de veertiende eeuw.⁷⁰ In de Westmonster dateren uit die periode onder meer twee vicarieën gesticht door leden van de eerdergenoemde Middelburgse familie Braam (1312, 1326). In 1335 sticht Simon van der Hoogen, kanunnik in Utrecht en lid van een ambachtsheerlijke familie in Koudekerke, een vicarie in de abdijkerk waar zijn voorvaderen begraven liggen. Uit diezelfde periode dateren ook vicarieën in Zoutelande en Brigdamme, beide gesticht door Willem Kortevriend (1333), parochiepriester in Zoutelande, een vicarie op het H. Kruisaltaar in West-Souburg, gesticht door ambachtsheer Haddeman Haddemanszoon van West-Souburg (1348) en een vicarie in de Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht, gesticht bij testament door Pieter van Dordrecht (1327), grafelijke klerk en onder andere kanunnik van het kapittel van Noordmonster. Deze laatste vicarie wordt in 1367 bij de stichting van een kapittel in de kerk van Dordrecht omgezet in een kanunniksprebende met de abt als collator.⁷¹ Vier van de vijf vicarieën in de parochiekerk te Den Haag zijn van jongere datum en stammen uit de late veertiende en de vijftiende eeuw. De jongste is de vicarie in de kapel van de heer van Assendelft, gesticht in 1482 door de al eerdergenoemde Gerrit van Assendelft, raad in de grafelijke rekenkamer in Den Haag.⁷²

DE ABDIJ EN HET OORKONDEWEZEN IN DE DERTIENDE EN VEERTIENDE EEUW

Vanaf de twaalfde eeuw zijn kanunniken werkzaam in het scriptorium, de 'schrijfkamer' van de abdij. Er zijn slechts vage aanwijzingen dat er in de abdij boeken zijn geschreven⁷³, maar wel heeft paleografisch en diplomatisch onderzoek voor tenminste de dertiende eeuw en het eerste kwart van de veertiende eeuw overduidelijk de rol van het scriptorium aangetoond bij het redigeren en schrijven van oorkonden.⁷⁴ Tal van voor de abdij zelf bestemde oorkonden zijn in het klooster geredigeerd en/of geschreven. Dit geldt bijvoorbeeld voor veel grafelijke privileges voor de abdij van het eind van de twaalfde tot ver in de dertiende eeuw, dat wil zeggen uit de tijd waarin de grafelijke kanselarij nog in de kinderschoenen staat en de rondreizende graaf zijn oorkonden veelvuldig laat opstellen

Oorkonde uit 1189 waarin bisschop Boudewijn van Utrecht de inwoners van Hoogelande toestemming geeft een parochiekerk te stichten als dochterkerk van de Westmonster te Middelburg. De abten van de Sint-Paulusabdij te Utrecht en de Onze-Lieve-Vrouwe abdij te Middelburg, beiden patronen van de Westmonster, worden in de oorkonde als getuigen genoemd. De oorkonde is het oudst bewaard gebleven archiefstuk in het archief van de abdij van Middelburg.

door de begunstigde of andere schrijvers ter plaatse. Daarnaast redigeren en schrijven kanunniken ook oorkonden voor derden in zaken die de abdij zelf niet aangaan. Partijen die daarvoor een beroep doen op de abdij zijn de abdij van Rijsburg en de commanderijen van de Duitse orde te Utrecht en te Zandvoort bij Buttinge – alle grondbezitters op Walcheren – en verder de graaf, de stadsbesturen van Middelburg en Domburg, ambachtsheren op Walcheren en burgers van Middelburg. Zo is in 1223 het stadsrecht van Domburg in de abdij geschreven. Hetzelfde geldt voor dat van Middelburg uit 1254.⁷⁵

Naast de broeders van de schrijfkamer speelt ook de abt zelf in de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw een rol bij de beoorkonding van zaken van derden, en wel als (mede)bezegelaar. Midden twaalfde eeuw zegelen de abten nog met het kloosterzegel, maar rond 1230 blijkt de abt over een eigen zegel te beschikken.⁷⁶ Oorkonden, bezegeld met de authentieke zegels van hoge geestelijken worden in die tijd als volledig bewijskrachtig beschouwd en genieten een breed publiek vertrouwen. Vandaar dat de abt veelvuldig wordt gevraagd oorkonden van anderen te bezegelen. In de meeste gevallen gaat het om oorkonden, bijvoorbeeld testamenten, van burgers van Middelburg en Walcherse edelen. De abt zegelt vaak samen met de hoofden van de twee bedelordekloosters in Middelburg: de gardiaan van de minderbroeders en de prior van de augustijnen, alsmede met de deken van Walcheren en vanaf 1311 met de deken van het dan opgerichte kapittel van

Sint Pieter in de Noordmonster. Het eerst bekende voorbeeld is een oorkonde uit 1246, waarbij bezitters van schorrengroonden in het noorden van Walcheren deze overdragen aan de abdij van Rijsburg. Deze oorkonde is tevens in de abdij van Middelburg geredigeerd en geschreven.⁷⁷

Het vertrouwen dat men stelt in het zegel, het 'sigillum authenticum' van de abt, komt ook tot uiting in de vele vidimussen die de abten afgeven in diezelfde periode (circa 1250-1350). Een vidimus is een oorkonde waarin de oorkonder verklaart dat hij een andere oorkonde heeft gezien, daarvan een volledig afschrift geeft en het geheel bekrachtigt met zijn authentiek zegel, zodat het vidimus dezelfde bewijskracht heeft als de originele oorkonde. Iemand kan een vidimus van een oorkonde laten maken om dat tijdens een proces aan het gerecht te kunnen voorleggen, of eenvoudigweg uit veiligheidsoverwegingen, namelijk om op die manier over een bewijskrachtig duplicaat te beschikken. Door de abten zijn vidimussen afgegeven op verzoek van de graaf, de abdij Waterlooswerve, de stad Middelburg, het begijnhof, de Duitse orde, de abdij van Rijsburg en de Vlaamse cisterciënzer abdijen Ten Duinen en Ter Doest. Net als bij het meebezegelen van oorkonden vidimeren de abten vaak samen met de gardiaan van de minderbroeders en soms ook met de prior van de augustijnen en de deken van Walcheren.

Op haar beurt laat de abdij ook zelf oorkonden uit haar archief vidimeren. Uit de periode 1260-1444 zijn in het abdiar-

▲
Zegel van abt Wouter
van Zanddijk, 1344.

▲
Zegel van abt Jan van
Westkapelle, 1493.

chief 57 vidimussen overgeleverd. De meeste, 32 stuks, zijn afgegeven door vidimeerders van Walcheren, meestal geestelijken, maar daarnaast ook door het stadsbestuur van Middelburg. Van de geestelijken genieten de minderbroeders kennelijk het meeste vertrouwen bij de abdijs. De gardiaan van de minderbroeders in Middelburg vidimeert dertien keer, soms alleen soms samen met anderen. De andere geestelijken zijn overwegend dezelfde als die welke ook oorkonden meebezegelen: de deken van het kapittel van Sint Pieter, de prior van de augustijnen en de provisor/deken van Walcheren.

Na het midden van de veertiende eeuw komt zowel het (mee)bezegelen in zaken van derden als het vidimeren door de abt en andere Middelburgse geestelijken steeds minder vaak voor. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit dat niet lang voordien de eerste publieke notarissen zich in Middelburg hebben gevestigd, lieden die bevoegd zijn oorkonden te vervaardigen en met hun onderschrift en signet te authenticeren, alsook authentieke afschriften van oorkonden af te geven.⁷⁸

BRONNEN VAN INKOMSTEN

De kloosterhuishouding, inclusief de zorg voor de abdijsgebouwen, steunt voor een belangrijk deel op de inkomsten uit grondbezit en tiendrechten. Wij weten nauwelijks iets over andere bronnen van inkomsten, zoals legaten, nalatenschappen van kanunniken, vergoedingen voor het begraven van gelovigen in de abdijkerk of voor het lezen van zielenmissen, dan

wel voor het verrichten van niet-kerkelijke diensten, zoals het zojuist genoemde vidimeren. Het enige waarover wat meer bekend is, is de verkoop door de abdijs van wijn en in de eigen brouwerij gebrouwen bier aan derden.

Grondbezit op Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland

Een zogeheten lijst van 'bewisen' uit 1308 geeft een goed beeld van omvang en verspreiding op dat moment van het abdijsgoed in Zeeland. Het gaat om een lijst van edelen en geestelijke instellingen, waaronder de abdijs van Middelburg, die de bede, de landsheerlijke belasting over grondbezit, niet via de ambachtsheren maar rechtstreeks zelf aan de grafelijke rentmeester betalen.⁷⁹ De oppervlakte van het bedeplichtig land in Zeeland Bewesten Schelde en op Schouwen van deze edelen en geestelijke instellingen wordt in de lijst per ambachtspartie en vierschaarambacht opgegeven. In 1308 valt volgens die opgave 1747 gemet (699 hectare) land van de abdijs onder de bede, alles gelegen op Walcheren, waarvan meer dan de helft, namelijk 906 gemet (362 hectare) in Oostkapelle. Het grondbezit van de abdijs zal in werkelijkheid iets groter zijn geweest, aangezien vronen en haaimannen – beide overigens meestal van geringe omvang – niet bedeplichtig zijn en buiten de bedeadministratie worden gehouden.

Over de verwerving van dit bezit voordien en over de ligging ervan zijn de gegevens schaars. In een oorkonde van circa 1167-1189 is voor het eerst sprake van grondbezit van de abdijs op Walcheren. In dit stuk verklaren de graven Filips van Vlaanderen en Floris III van Holland, die in die tijd Zeeland Bewesten Schelde samen besturen, 400 gemeten (160 hectare), die de abdijs in die tijd kennelijk reeds bezit, vrij van elke belasting. Uit gegevens uit de dertiende eeuw blijkt dat van de betreffende 400 gemeten er 100 (40 hectare) in West-Souburg liggen; daar heeft de abdijs in die tijd ook een uithof. Abdijsland in het ambacht Oostkapelle wordt voor het eerst expliciet genoemd in 1242, wanneer graaf Willem II daar een halve hevene (100 gemet, 40 hectare) van de abdijs vrij van de grafelijke bede verklaart. In 1247 doet hij hetzelfde ten aanzien van een halve hevene in Oostkapelle in de twee polders 'ante curiam de Dunehoved', voor de hof Duunhoofd (Duno). De twee genoemde poldertjes zullen zijn ingepolderd vanuit de hof Duno, die direct achter de oude zeedijk ligt en ook toen al tot het bezit van de abdijs moet hebben behoord.⁸⁰

In 1277 wordt het abdijsbezit in Oostkapelle aanzienlijk uitgebreid, wanneer de abdijs van Rijsenburg aan die van Middelburg 234 gemet grond (94 hectare) verkoopt, gelegen tussen de kerk van Oostkapelle en de hof van de abt van Middelburg 'die Westhove wordt genoemd'.⁸¹ Niet alleen maakt dit duidelijk waar de aangekochte grond ongeveer heeft gelegen, maar

tevens dat de abdij aan de westzijde daarvan in het bezit is van Westhove, de centrale hof van de abdij in het westen van Oostkapelle. In de dertiende eeuw is, net als in later tijd, het Oostkapelse bezit van de abdij rond twee uithoven gegroepeerd: Duno in het oosten en Westhove – vandaar de naam – in het westen. Westhove is in die tijd meer dan een agrarisch centrum. Dat eind oktober 1290 de verzoening tussen graaf Floris v en Wolfert van Borsele 'ten Westhove bi Domborch' plaatsvindt, geeft aan dat de abdij daar beschikt over een representatief huis, waar hoge gasten naar behoren kunnen worden ontvangen. Later, in 1401, draagt abt Willem van der Does Westhove op aan Willem van Oostervant, de zoon van hertog Albrecht, van wie hij het in leen terugontvangt. Het zal in die tijd zeker al het aanzien van een kasteel hebben gehad. Het goed in Oostkapelle en West-Souburg is waarschijnlijk het eerst verworven grondbezit van de abdij in Zeeland. Het zal in de twaalfde eeuw door de graaf aan het klooster zijn geschonken. Westhove en de hof van de abdij in West-Souburg waren voordien misschien grafelijke vronhoeven, maar daarvoor bestaan geen concrete aanwijzingen.⁸²

Na 1308 neemt het grondbezit van de abdij op Walcheren nog aanmerkelijk in omvang toe, terwijl van de voordien verkregen goederen in later tijd nauwelijks iets door de abdij wordt vervreemd. Het eindresultaat blijkt uit een opgave uit 1548 van personen en instellingen die de bede rechtstreeks aan de grafelijke rentmeester betalen, vergelijkbaar dus met de lijst van 1308.⁸³ Volgens die gegevens bezit de abdij in die tijd op Walcheren 3133 gemet (1253 hectare) bedeplichtig land. Dat is 1386 gemet (554 hectare) oftewel 40 procent meer dan in 1308. Het betekent anderzijds dat de abdij 60 procent van haar zestiende-eeuwse grondbezit op Walcheren vóór de vroege veertiende eeuw heeft verkregen. Ook in 1548 ligt verreweg het

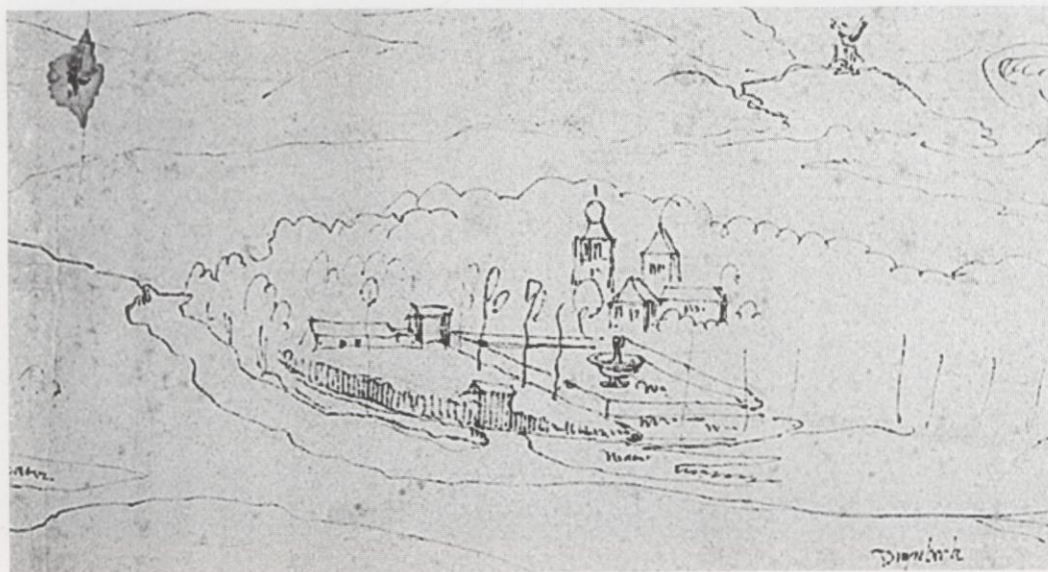
meeste bezit in Oostkapelle, namelijk 1247,5 gemet (499 hectare). In Oostkapelle is de positie van de abdij als grondbezitter buitengewoon sterk. In 1548 bezit zij daar 48 procent van het schotplichtig land. In 1308 zal dat ongeveer 32 procent zijn geweest.

Behalve over landbouwgrond beschikt de abdij op Walcheren ook over gebruiksrechten in de duinen. In 1252 staat graaf en rooms-koning Willem II de abdij toe haar vee daar te laten weiden. In de tweede helft van de veertiende eeuw krijgt de abdij bovendien in Oostkapelle 70 gemet grafelijk duinland in leen.⁸⁴

Elders in Zeeland verkrijgt de abdij in 1363 enig goed op Zuid-Beveland. In 1548 omvat het abdijbezit daar 142 gemet, waarvan 88,5 gemet in 's-Heer Arendskerke, 27 gemet in Sijnoutskerke en de rest in Kloetinge, 's-Heer Hendrikskinderen, Wissekerke en 's-Heer Abtskerke.⁸⁵

Veel omvangrijker is het bezit dat de abdij in de late veertiende eeuw op Noord-Beveland verwerft. In 1386 verkoopt hertog Albrecht daar aan de abdij land dat onder zijn leiding is bedijkt (of herdijkt?), in totaal tussen de 3700 en 3800 gemet (1480 à 1520 hectare). Daarnaast koopt de abdij in die tijd grond elders op Noord-Beveland. In 1390 geeft hertog Albrecht de abdij schotvrijdom voor de 100 gemet (40 hectare) die zij in Geersdijk van hem heeft gekocht en in 1393 verkoopt de abdij op één dag aan 27 personen 143 gemet 249 roeden land in Wissenkerke, Geersdijk, Koninghem, Kampen en Zoelekerke.

Hoe in de loop van de Middeleeuwen het grondbezit van de abdij op Walcheren en de Bevelanden is geëxploiteerd, valt nauwelijks te zeggen, omdat de financiële administratie van de proost, de kelderwaarder en de bakmeester, waaronder vijf manulen van de landpacht uit de periode 1350-1463, in 1940 verloren is gegaan. Aanvankelijk zal het abdijbezit vanuit een aan-

Panorama van Walcheren, detail, kasteel Westhove. A. van den Wijngaerde, *Zelandiae Descriptio*, circa 1550.

Het grondbezit van de abdij op Walcheren

Peter Henderikx

Uit 1308 en 1548 zijn lijsten bewaard gebleven met daarin opgaven van het bezit van personen en instellingen in Zeeland die de grafelijke bede, welke over hun grondbezit wordt geheven, niet via de plaatselijke ambachtsheren, maar rechtstreeks aan de grafelijke rentmeester betalen.¹ De abdij van Middelburg is een van die instellingen. De gegevens in die lijsten inzake het grondbezit van de abdij zijn in onderstaande tabel te vinden. De in gemeten en roeden vermelde oppervlaktes zijn omgerekend naar hectaren (1 gemet = 0,3924 hectare). De gegevens zijn ook in beeld gebracht op de kaart op pagina 47.

De in de lijsten genoteerde gemetsgetallen geven hoogstwaarschijnlijk iets minder dan de volledige oppervlakte van het grondbezit van de abdij weer. Ze staan namelijk voor de oppervlakte waarover in elk ambacht de zogeheten bede 'bi den brede' wordt opgebracht. Die oppervlakte is meestal wat kleiner dan de werkelijke omvang van het bezit, omdat een deel daarvan niet bedeplichtig is. Allereerst geldt dat voor de zogeheten vronen, kort gezegd stukken grond die in het bezit zijn van een ambachtsheer of dat oorspronkelijk zijn geweest. Dat kunnen 'hofsteden' zijn: percelen waarop ambachtsheerlijke woningen en andere opstallen staan of gestaan hebben. Het kan ook gaan om stukken onontgonnen land en verder om huiserven en andere terreinen in de dorpskernen. Omvangrijk zijn de vronen nooit.²

Grondbezit abdij op Walcheren in hectaren, 1308 en 1548

	1308	1548
Haaimanambacht	–	1,8
Oost-Souburg, Ritthem en Nieuwwerve	–	9,5
West-Souburg	38,4	12,8
Oud-Vlissingen	–	5,6
Koudekerke	–	16,8
Biggekerke	–	23,2
Krommenhoeke	0,45	–
Mariekerke en Poppendamme	–	4,6
Hoogelande	1	5,8
Sint Janskerke	9,4	11
Ser Poppekerke	–	31,2
Westkapelle	33	40,75
Boudewijnskerke	26,4	19,1
Meliskerke	4,3	9,55
West-Domburg en Oost-Domburg (Aagtekerke)	51,6	210
Oostkapelle	362,4	499
Grijpskerke	40,3	56,45
Serooskerke	86,4	119,2
Gapinge	–	4,33
Schellach	–	2,9
Sint Laurens	4,5	17,3
Brigdamme	12	108,6
Kleverskerke	13,8	–
Nieuwerkerke	–	2,25
Noordmonster e.a.	7,8	59,1
Poppenrodenambacht	–	1,4
Buttinge	7,65	6,7
Totaal	699	1.253

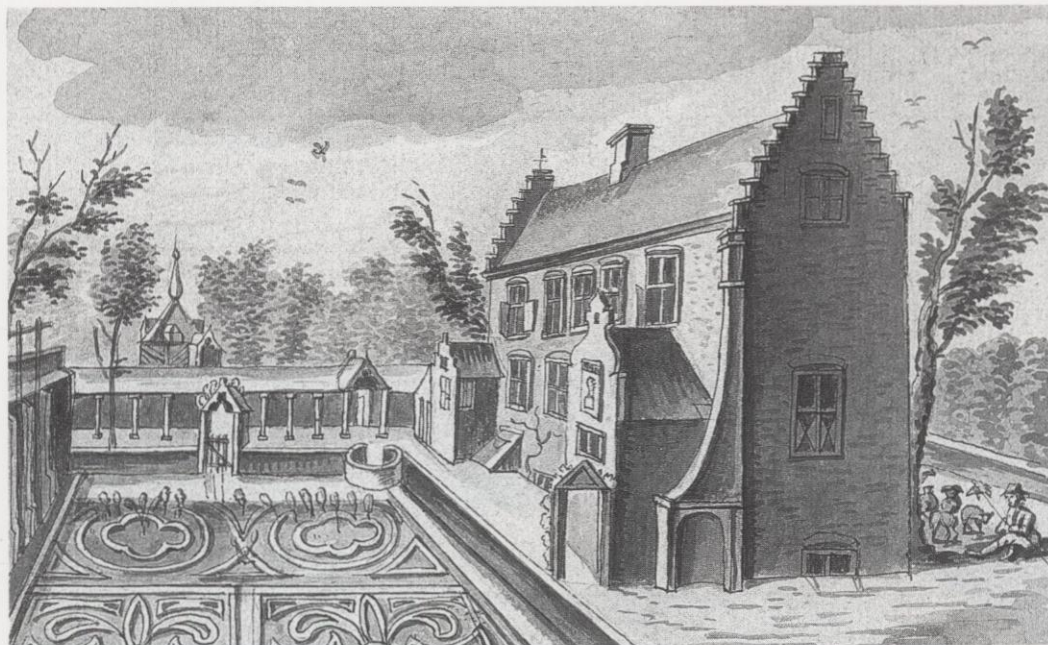
Een tweede groep gronden die buiten de bedeplicht vallen, zijn de zogeheten haaimannen, over het algemeen minderwaardig land. In hoeverre de abdij haaimannen heeft bezeten, is onbekend. De oorsprong van dit type land is, ondanks de diverse meningen die daarover ten beste zijn gegeven, nog altijd vrij duister. Enerzijds is er de – mijns inziens acceptabele – opvatting van P.L. Tack dat haaimannen oorspronkelijk 'gemene', gemeenschappelijke hooilanden zouden zijn. Anderzijds wordt het eerste lid van het woord haaiman door diverse schrijvers in verband gebracht met het begrip 'hoogte'.³

Noch vronen, noch eventuele haaimannen van de abdij zijn in de opgaven van 1308 en 1548 opgenomen en ook in de bederekeningen blijven zij buiten beschouwing. Anders is dat met de gemeten waarvoor de abdij door middel van grafelijk privilege is vrijgesteld van bede en andere lasten. Dergelijke vrijstellingen heeft de abdij in de late twaalfde en de eerste helft van de dertiende eeuw ontvangen voor ten minste 800 gemet (320 hectare) op Walcheren. Vergelijking van de twee lijsten met de bederekeningen maakt duidelijk dat de betreffende gemeten, anders dan die van vronen en haaimannen, wel in de lijsten van 1308 en 1548 zijn meegeteld.

Grondbezit van de abdij in 1308 en 1548

- Parochiekerk
- Ambachts- en/of parochiegrens
- Duin en strand
- Uithoven van de abdij
- Abdijbezit alléén 1308
- Abdijbezit 1308 en 1548
- Abdijbezit alléén 1548

De Munnikenhof bij Grijpskerke.

◀ *Smallegange meldt in zijn Nieuwe cronyk dat de Munnikenhof onder Grijpskerke, gelegen binnen het ambacht Sint Laurens, een hof van de abdij van Middelburg is geweest: 'door de geestelijke der abdye van Middelburg in voorgaende tijden gebouwt, daer den abt en sijne canoniken dikwils haer vermaek plagten te nemen'. Uit bronnen van vóór 1574 blijkt niets van een hof van de abdij in Sint Laurens, maar niettemin kan Smallegange juist zijn geïnformeerd. Zeker is wel dat de abdij grondbezit in Sint Laurens heeft gehad.*

tal uithoven zijn uitgebaat met behulp van lekenbroeders en loonarbeiders. In de dertiende eeuw neemt het aantal lekenbroeders overal af en na het midden van die eeuw zijn ook minder loonarbeiders beschikbaar, waardoor de lonen sterk stijgen. Dat heeft tot gevolg dat veel abdijen in de late dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw hun landerijen gaan verpachten, hetzij in lijfpacht, hetzij in erfpacht.⁸⁶ Van Zeeland is bekend dat daar de commanderij van de Duitse orde te Zandvoort (vanaf 1316 te Middelburg) en de abdij van Rijsburg hun grondbezit in de tweede helft van de dertiende eeuw nog met lekenbroeders bewerken. In de vijftiende eeuw zijn die bezittingen grotendeels verpacht.⁸⁷

De belangrijkste uithoven op Walcheren zijn gedurende de gehele Middeleeuwen Westhove en Duno in Oostkapelle. Op het kasteel Westhove zetelt in de zestiende eeuw een huisbevaarder die kastelein wordt genoemd. Het bijbehorende landbouwbedrijf is dan verpacht.⁸⁸ In het oosten van Oostkapelle is Duno in die tijd de centrale pachthof. De pachters van het abdijland daar worden in 1526 aangeduid als de 'pachtenaeren van Duynhoofde'.⁸⁹ Van de uithof in West-Souburg die in de dertiende eeuw bestaat, wordt daarna niets meer vernomen en de uithoven de Zuidtiende in Sint-Janskerke en de Noordtiende in Boudewijnskerke, waar slechts een geringe hoeveelheid land bij hoort, zullen gezien hun naam vooral als tiendschuren dienst hebben gedaan. De hof Nieuwenhove onder Brigdamme, voor het eerst genoemd in 1531, zou volgens Jacob van Grijpskerke op zeker moment door het geslacht Van Borsele bij een zoenverdrag na doodslag aan de abdij zijn afgestaan. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld op de moord in 1358 op abt Jan van der Goes, gepleegd door Boudewijn van Brigdamme

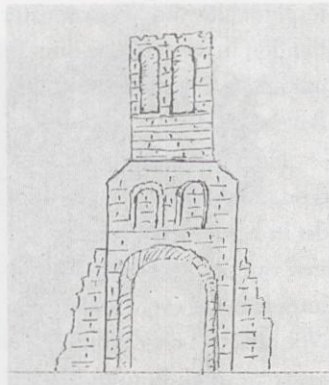
op instigatie van Floris van Borsele van Sint-Maartensdijk, zoon van Klaas van Borsele van Brigdamme.⁹⁰

Grondbezit buiten Zeeland

Buiten Zeeland koopt de abdij in de dertiende eeuw moergronden in de heerlijkheid Breda voor het winnen van turf. In de uitgestrekte veengebieden daar neemt de turfwinning een aanvang rond het midden van de dertiende eeuw, met name onder druk van de behoefte aan brandstof in de grote Vlaamse en Brabantse steden. In eerste instantie houden Vlamingen zich hier met de turfwinning bezig, zowel particuliere ondernemers als religieuze instellingen, vooral uit Brugge en Gent. Daarnaast zijn ook Brabantse kloosters actief. Het norbertinesenklooster Catharinadal bij Wouw, de norbertijner abdij van Tongerlo en de cisterciënzer Sint-Bernardsabdij te Hemiksem verwerven in het Land van Breda omvangrijke moergebieden.⁹¹

Bij dit gezelschap voegt zich ook de abdij van Middelburg. In 1272 geeft de heer van Breda de abdij in eeuwigdurende pacht 21,5 bunder (22,4 hectare) moer bij Halsteren en in 1274 nog eens 30 bunder (31,3 hectare) daaraan grenzend.⁹² In 1325 koopt de abdij van de heer van Breda tegen een jaarcijns 51 hoeven moer (circa 790 hectare) te Vlasselt in het ambacht Hartel, samen met de lage rechtsmacht over dat bezit.⁹³ Blijkens pachtcontracten uit de jaren 1346-1359 verpacht de abdij deze percelen voornamelijk aan personen uit de streek. Zo zijn de pachters Hendrik van den Dyke en Wouter van Schimmer tevens schepenen van Hartel. Anderzijds wijzen pachtersnamen als Willem de Hollander van Reimerswaal en Jacob Wa-

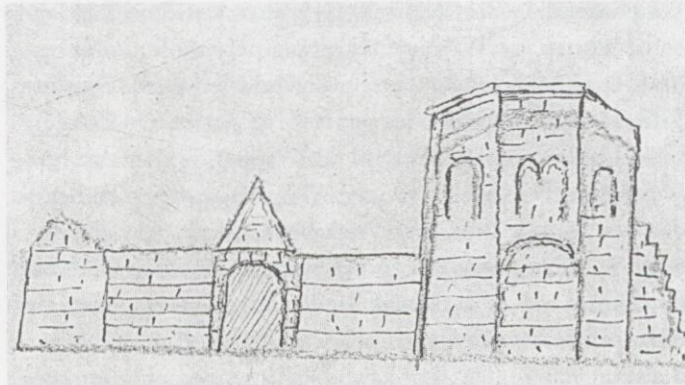
Restant van kerk en toren van Sint-Janskerke, dochterkerk van de kerk van Westkapelle in 1843. Pentekening.

laert van Scherpenisse op Zeeuwse herkomst. In 1375 neemt in dit gebied Dirk van Dyke, zoon van genoemde Hendrik van den Dyke, de hoeve te Moerbergen van de abdij in 'laatschap' (te vergelijken met leen of pacht). Deze hoeve, gelegen bij de zandrug de Meerberg aan de rand van het veen, grenzend aan de Abtshoef van de abdij van Tongerlo, zal het beheerscentrum van de Middelburgse abdij in dit moergebied zijn geweest.⁹⁴ Ten slotte geeft in 1344 de heer van Bergen op Zoom aan de abdij een halve hoeve moer tegen erfcijs in leen te Doerlicht (bij Nieuwenberg ten noorden van Roosendaal).

Het moerland bij Halsteren en dat te Vlasselt is in 1441 nog in het bezit van de abdij. Het kwam echter niet meer voor in een in 1940 verloren gegane rekening van de abdij uit 1535. Het goed zal voordien van de hand zijn gedaan, mogelijk omdat het volledig was uitgemoerd.⁹⁵ Wel bezit de abdij in de zestiende eeuw twee hoeven bij Steenberg. Ook daar neemt de moertering tot het midden van de vijftiende eeuw een centrale plaats in, deels gericht op het winnen van zout uit het zoute veen, deels op dat van turf. Het is niet bekend of ook de abdij van Middelburg bij die nering betrokken is geweest, dan wel dat zij haar bezit onder Steenberg pas laat heeft verkregen en men eerder moet denken aan land binnen de daar uitgevoerde nieuwe bedijkingen.⁹⁶

In de vijftiende eeuw heeft de abdij ook een uithof in Vlaanderen, in de parochie Heille bij Aardenburg. Volgens een niet te traceren overlevering zou dit bezit teruggaan op een schenking van een hevone grond (circa 200 gemet) door graaf Gwijde uit 1279.⁹⁷ In 1433 draagt Machteld van Raaphorst, weduwe van Filips van Borsele en Kortgene, het huis en de hof Middelburg over aan de abt met al hetgeen haar echtgenoot 'up des cloosters voirseide hof tot Heile heeft doen timmeren, doen brengen ende becosticht'. Men mag hieruit afleiden dat Filips van Borsele de hof van de abdij in leen of pacht heeft gehouden. Nog datzelfde jaar verkoopt de abdij het goed aan Collard le Fèvre, inwoner van Brugge, die het in 1444 overdoet aan zijn zwager Pieter Bladelin, thesaurier van hertog Filips de Goede. Deze sticht ter plaatse het stadje Middelburg.⁹⁸

Overblijfsel van de kerk van Boudewijnskerke, dochterkerk van de kerk van Westkapelle in 1843. Pentekening.

In het Land van Heusden, in het midden-Nederlands rivierengebied, koopt de abdij in 1312 van Arnoud van Heesbeen 40 morgen (28 hectare) land in Wijk. Volgens de *Informacie* van 1514 omvat in die tijd het bezit van de abdij in de ban van Wijk 200 morgen (140 hectare), naast enig land in het nabijgelegen Babyloñienbroek.⁹⁹ De centrale uithof 'Middelburg' te Wijk wordt voor het eerst genoemd in 1353. In de vijftiende eeuw blijkt de abdij haar land daar voornamelijk te verpachten. De abdij is in Wijk in die tijd de grootste grondbezitter. In 1459 verwerft zij er de ambachtsheerlijkheid, dus de lage rechtsmacht.¹⁰⁰ Waarschijnlijk terecht veronderstelt Hoppenbrouwers dat het Heusdense bezit afkomstig zou kunnen zijn van de norbertijner abdij van Berne. Het zou dan gaan om de uithof in Wijk die voorkomt in een beschrijving van het bezit van deze abdij uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. Onder de bezittingen van de abdij van Berne wordt later nooit meer een uithof te Wijk genoemd.

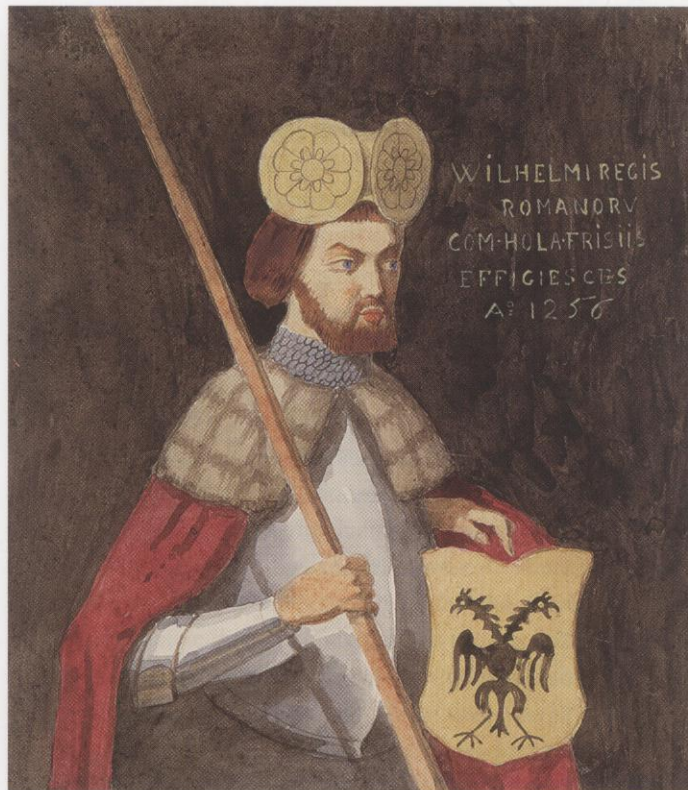
Ten slotte heeft de abdij ook grondbezit gehad in het in 1460 bedijkte Charlois (thans Rotterdam-Zuid). Het goed wordt voor het eerst genoemd in 1531. Mogelijk heeft de abdij tot de eerste grondbezitters binnen deze bedijking behoord.¹⁰¹

Tiendrechten

Naast het grondbezit vormt het bezit van tiendrechten eveneens een bron van inkomsten voor de abdij. Het tiendrecht dateert uit de achtste eeuw en is oorspronkelijk verbonden met de parochiekerk. Een deel van de tiendopbrengst, meestal eenderde, is bestemd voor de parochiepriester, terwijl het overige toekomt aan de eigenkerkheer. In Zeeland Bewesten Schelde is rond 1000 de bisschop van Utrecht de enige tiendgerechtigde. In de elfde eeuw schenkt hij delen van zijn tiendrecht aan de Utrechtse kapittels en de Sint-Paulusabdij. Rond 1100 bezit het kapittel van Sint Pieter de tienden van Noord-Beveland,

Wolphaartsdijk, Borsele, het noordwesten van Zuid-Beveland en het oosten van Walcheren. Het kapittel van Oudmunster heeft de tienden van het oosten van Zuid-Beveland. De Sint-Paulusabdij bezit de tienden van het zuidwesten van Zuid-Beveland en het grootste deel van de Westmonsterparochie op Walcheren.¹⁰² In bezit van de bisschop zijn dan nog de tienden van de oude parochies Westkapelle, Oostkapelle en Souburg. Bij de stichting van de abdij schenkt bisschop Godebold deze samen met de kerken aldaar aan het nieuwe klooster. Bisschoppelijke bevestigingsoorkonden uit 1235, 1247 en 1271 doen het voorkomen alsof de abdij alle tienden van deze parochies en dochterparochies in handen heeft, alsook die van Welle op Noord-Beveland en de helft van de tienden van Westmonster en dochterparochies. Voor Westkapelle, Oostkapelle en Souburg en hun dochterparochies op Walcheren klopt dat wel ongeveer, maar voor het overige ligt dit toch gecompliceerder. Alles wijst erop dat op Noord-Beveland het kapittel van Sint Pieter de enige tiendheer is geweest, totdat het zijn tienden in 1310 aan de graaf van Holland overdraagt. De abdij heeft daar in Welle en dochterparochies en in Kampen en Zoelekerke wel tiendrechten gehad, maar deze zo goed als zeker van Sint Pieter en na 1310 van de graaf in pacht gehouden. In Koudekerke, Biggekerke, Hoogelande en Welzinge, doch-

Rooms-koning Willem II. Tekening uit de negentiende eeuw naar een schilderij dat zich toen in Versailles bevond.

terparochies van Westmonster op Walcheren, houdt de abdij tienden in leen van de Sint-Paulusabdij, evenals tienden in de parochies Sinoutskerke, Nisse en 's-Heer Abtskerke op Zuid-Beveland.¹⁰³

Hoe het tiendrecht van de abdij aanvankelijk is uitgeoefend, is onzeker. Van het kapittel van Sint Pieter is bekend dat dit in het midden van de twaalfde eeuw rechtstreeks bij het innen van zijn tienden is betrokken.¹⁰⁴ Bij de abdij van Middelburg kan dat eveneens zo zijn geweest. Zo wijzen de namen Noordtiende en Zuidtiende voor de uithoven van de abdij in respectievelijk Boudewijnskerke en Sint-Janskerke erop dat het hier in eerste instantie om tiendschuren gaat. In de eerste helft van de dertiende eeuw wordt echter een groot deel van de tienden van de abdij erfelijk van de abt in leen gehouden door leden van ambachtsheerlijke families. De manier waarop de abt de tienden in erfleen geeft, is dezelfde als die waarop ook de abt van Sint Paulus en de kapittelproosten dat doen: namelijk belening in combinatie met de jaarlijkse betaling van een vaste 'pachtsom'.¹⁰⁵

In deze situatie komt in de loop van de dertiende eeuw verandering, wanneer de abdij gaat proberen haar tienden weer zo veel mogelijk in eigen beheer te krijgen. Met dat doel wordt het leenrecht flink aangescherpt. In 1251 bekrachtigt rooms-koning Willem II een door een aantal rijksgroten en leenmannen van de abdij gedane uitspraak dat van de abdij gehouden lenen aan de abdij zullen terugvallen als een mannelijke wettige erfgenaam ontbreekt. Heel wat families doen sedertdien, al dan niet tegen betaling, afstand van de tienden die zij van de abdij in leen houden. Wat dit betreft is het meeste bekend van de familie Van Brigdamme. Tijdens de Vlaams-Hollandse oorlog van 1303-1304 heeft Simon van Brigdamme de zijde van Vlaanderen gekozen, hetgeen hem nadien te staan komt op confiscatie van onder andere zijn aan de abdij leenroerige tienden in Oostkapelle en Poppendamme. Graaf Willem III houdt deze nog lang aan zich¹⁰⁶, maar in 1331, nadat Simon in ballingschap is gestorven, verkoopt hij ze aan de abdij.¹⁰⁷ Iets eerder, in 1328, heeft Gillis Gilliszoon van Brigdamme zijn tienden in Oostkapelle en Poppendamme aan de abdij overgedragen. Daarna volgen diverse verwanten. Ook Boudewijn van Brigdamme, de moordenaar van abt Jan van der Goes, houdt tienden van de abt in leen. Na de moord in 1358 worden deze verbeurdverklaard en vallen zij aan de abdij terug.¹⁰⁸ Als laatste lid van deze familie verkoopt in 1360-1361 Hendrik Raaszoon van Brigdamme zijn tiend aan de abdij, gelegen in Oostkapelle 'in Brigdammetiende'. Waar dit tiendblok gezocht moet worden, is bekend: op de tiendenkaart van rond 1900, afkomstig van notaris Loeff te Koudekerke, staat het tiendblok, waarin ook de boerderij Duno ligt, nog altijd aangeduid als 'Brigdammetiende'.¹⁰⁹

▲ *Geglazuurde vuurtest. Dit voorwerp werd aangetroffen bij graafwerkzaamheden in de kelder van Hotel de Abdij in de jaren dertig van de twintigste eeuw.*

De laatst bekende overdracht van tienden door een leenman aan de abdij dateert uit 1378. Waarschijnlijk worden er daarna nog slechts weinig tienden van de abdij in leen gehouden.

Behalve dat de abdij in de dertiende en veertiende eeuw in leen gegeven tienden probeert terug te kopen, doet zij ook haar best om haar tiendbezit verder uit te breiden. Dat blijkt al in de jaren 1247-1249, wanneer de abdij poogt aan te tonen, weliswaar tevergeefs, dat zij recht heeft op door bisschop Otto III aan de abdij van Rijnsburg geschonken novale tienden (tienden van nieuw ontgonnen land) van het door die abdij bedijkte land in het noorden van de parochie Serooskerke.¹¹⁰ Niet lang daarna, in de laatste decennia van de dertiende en de eerste van de veertiende eeuw, laat de abdij het oog vallen op tienden van de Utrechtse kapittels van Sint Pieter en Oudmunster, alsook op tienden van de Sint-Paulusabdij, naast de tienden die zij reeds van die abdij in leen houdt. Zo beleent de abt van Sint Paulus in 1280 de abt van Middelburg met de tiend in Zwalinge – een gebied op de grens tussen de parochies Koudekerke en Westmonster – en in 1314 en 1318 met tienden in Biggekerke. Op Noord-Beveland verwerft de abdij in 1298 tienden te Zoelekerke van het kapittel van Sint Pieter. En nadat graaf Willem III in 1310 alle tienden van dit kapittel in Zeeland heeft overgenomen, ontvangt de abdij in 1319 tienden van hem in leen in Wissenkerke en Zoelekerke. In die tijd komt de abdij ook in het bezit van tienden van het kapittel van Oudmunster in Sint-Maartensdijk op Tholen.¹¹¹

Na het midden van de veertiende eeuw koopt de abdij

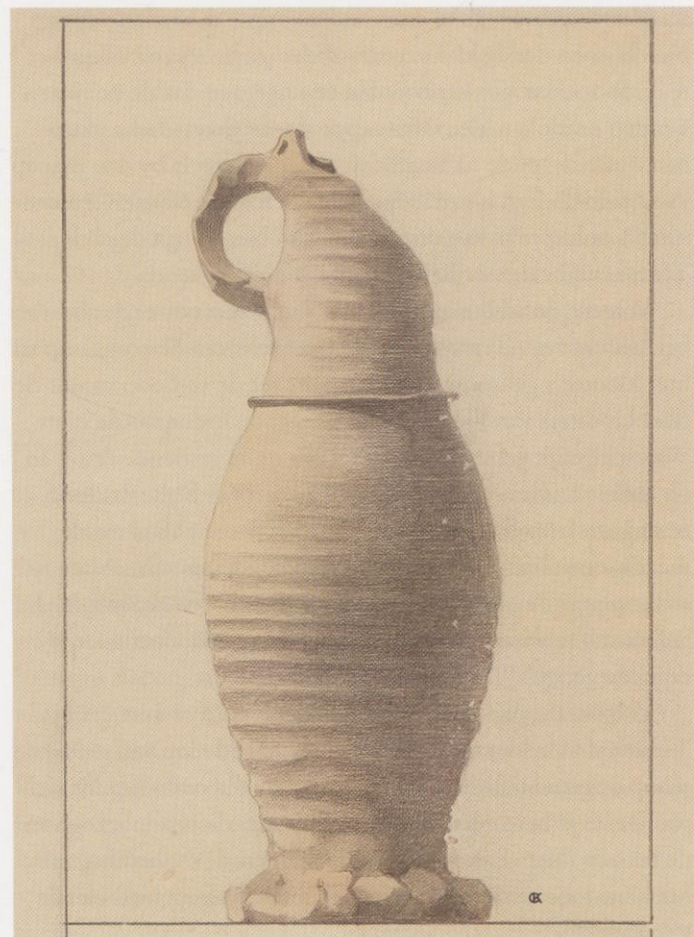
geen tienden meer van de graaf, de Sint-Paulusabdij en het kapittel van Oudmunster, terwijl het, zoals gezegd, na 1378 ook afgelopen is met het terugkopen van 'oude' tienden van leenmannen van de abdij. Dat wil zeggen dat het effectieve tiendbezit van de abdij in de tweede helft van de veertiende eeuw zijn grootste omvang heeft bereikt.¹¹²

Is het zo goed als zeker dat de abdij vanaf ongeveer 1380 het beheer van het overgrote deel van haar tienden in eigen hand heeft, dan moet men tegelijkertijd vaststellen dat helaas nauwelijks een beeld valt te krijgen van de manier waarop dat beheer heeft plaatsgehad. Het is zeker dat de abdij de inning van de tienden in pacht placht uit te geven, maar wat daarvan voor de abdij het profijt is geweest, is onbekend.¹¹³

De verkoop van wijn en bier vanuit de abdij

Een gedurige bron van onenigheid tussen de abdij en het stadsbestuur van Middelburg vormt de verkoop van wijn en

▼ *Tekening van een aardewerken kruik die werd gevonden in de Abdij. De kruik werd in 1922 tentoongesteld, maar ging in 1940 verloren.*

bier door de abdij aan burgers en anderen. Dat blijkt wat de verkoop van wijn betreft al in de eerste helft van de dertiende eeuw. In een geschil tussen de abdij en de burgers – waarschijnlijk vooral de wijnkoopliers – bepaalt graaf Floris IV in 1232 dat de abdij wijn mag kopen zoveel zij wil, maar deze niet mag verkopen, behalve aan de eigen kanunniken en lekenbroeders die buiten de abdij wonen, dat wil zeggen de kanunniken die als parochiegeestelijken werkzaam zijn en de lekenbroeders op de uithoven. Een kleine eeuw later is het verkoopverbod opgeheven, maar de stedelijke accijnsordonnantie van 1325 bepaalt wel dat de abdij over de wijn die zij vanuit haar kelder verkoopt dezelfde accijns moet betalen als de poorters van de stad.¹¹⁴

In de veertiende eeuw blijkt weinig van conflicten tussen de abdij en de stad op dit punt. De stad koopt zelfs wijn van de abdij.¹¹⁵ Vanaf de vroege vijftiende eeuw echter zoekt het stadsbestuur naar maatregelen om paal en perk te stellen aan het accijnsvrij tappen van wijn in de abdij.¹¹⁶ De contacten daarover met de abdij verlopen uiterst moeizaam, zodat het stadsbestuur in de voorboden van 1449-1451 andermaal het halen van wijn in flessen of kannen in de abdij verbiedt.¹¹⁷ Toch heeft men aan dit onder de burgerij wijdverbreide gebruik nooit een einde kunnen maken. Nog in 1566 onderstreept het stadsbestuur het verbod om zonder accijns te betalen wijn en bier 'binnen den kelder van der abdye' te halen en besluit het te onderzoeken hoe kan worden tegengegaan dat de accijnzen worden ontdoken 'deur den tappe die de gheestelicke personen opstellen ende namentlic den tap, opgesteld by den byscop van Middelburgh binnen de abdie'.¹¹⁸ In deze laatste verordening is ook sprake van de verkoop van bier vanuit de abdij. Van onenigheid voordien daarover is niets bekend.

Volgens de accijnsordonnantie van 1325 is zowel de abdij als het klooster van de augustijnen vrijgesteld van de accijns op in hun kloosters gebrouwen bier, maar over de verkoop vanuit de twee kloosters van bier aan derden zegt de ordonnantie niets. Waarschijnlijk gebeurt dat laatste pas in de zestiende eeuw. In de *Informacie* van 1514 klagen de brouwers in Delft dat hun nering sterk heeft geleden door het feit dat er elders steeds meer brouwerijen komen, 'gelijk te Middelburch, aldaer zy selver plagen te brouwen, aldaer mijn heere den abt van Middelburch selver een brouwerie opgesteld heeft, daermede hy de stede gerieft'.¹¹⁹

Volgens de gegevens uit 1566 worden wijn en bier gehaald 'binnen den kelder van der abdye' en staat de tap van de bischop opgesteld 'binnen de abdie'. Waar dit verkooppunt zich precies heeft bevonden is onbekend, maar de formulering van de teksten doet vermoeden dat dit binnen de omheining van het klooster is geweest en dus buiten het rechtsgebied van de stedelijke magistratuur.¹²⁰

WERELDLIJKE OPENBARE FUNCTIES VAN ABT EN ABDIJ

De abt als ambachtsheer op Walcheren en Noord-Beveland

Het lokale bestuur en de lage rechtsmacht worden in Zeeland zoals gezegd vanaf de twaalfde eeuw uitgeoefend door ambachtsschepenen binnen het kader van het vierschaarambacht onder gezag van een of meer ambachtsheren, die elk hun 'ambachtspartie' van de graaf in leen houden. De leiding van het schepencollege laten de ambachtsheren vanaf de dertiende eeuw veelal over aan een door hen benoemde schout.¹²¹

In 1273 verwerft ook de abdij ambachtsheerlijkheid wanneer graaf Floris V twee hevenen ambacht (400 gemet, oftewel 160 hectare) in het vierschaarambacht Oostkapelle, voordien bezit van zes ambachtsheren, aan het klooster verkoopt en de abdij het recht geeft er een eigen schout aan te stellen. Nadien breidt de abdij haar ambachtsbezit – dus niet te verwarren met grondbezit – gestaag uit. Volgens de rekening van de grafelijke bede uit 1342 meet het totale ambacht van de abdij waar de bede wordt geheven – het betreft een zogeheten heffing 'bi den brede', waarover hierna meer – 1563 gemet 85 roeden, waarvan 1242 gemet in Oostkapelle. In Oostkapelle omvat het ambacht van de abdij op dat moment niet minder dan 41 procent van de bedeplichtige oppervlakte van dat vierschaarambacht. Daarnaast heeft de abdij ambacht in Oost- en West-Domburg, Serooskerke, Boudewijnskerke en Sint-Janskerke. Blijkens de zogeheten steenrol van de rentmeester van Bewesten Schelde van 1515 – de legger op het Gravensteen in Middelburg waarin per ambacht(spartie) het bedeplichtige land staat opgetekend – bezit de abdij in die tijd ambacht in dezelfde vierschaarambachten als in 1342, zij het dat de omvang ervan met name in Oost- en West-Domburg en in Oostkapelle ongeveer is verdubbeld. In Oostkapelle bezit de abdij nu 94 procent van het ambacht. De overige 6 procent, oftewel 148 gemet is in handen van vier personen, onder wie Anna van Borsele, vrouwe van Veere, die 4 gemet ambacht bezit, te weten de ambachtsheerlijkheid van het huis Duinbeek met bijbehorend land.¹²²

In de late veertiende eeuw verwerft de abdij ook ambacht op Noord-Beveland. Wanneer hertog Albrecht daar in 1386 door hem bedijkt land aan de abdij verkoopt, vergunt hij de abdij tevens 300 gemet ambacht op Noord-Beveland te kopen 'om haer huse ende hovinghen dair up te maken'. Het jaar daarop koopt de abdij inderdaad een steenhuis tezamen met het ambacht te Geersdijk van leden van de familie Van Haamstede. In 1515 omvat dat 599 gemet 194 roeden in Geersdijk en Wissenkerke samen en 123 gemet 50 roeden in Koninchem.¹²³

Wat is nu voor de abdij het belang van het bezit van ambachtsheerlijkheid? Allereerst is er het vergaand gezag dat de

ambachtsheer heeft over de niet-edele ingezetenen van zijn ambacht. Over hen oefent hij volgens de Zeeuwse keur van 1256 voogdijrechten uit; bovendien zijn zij hem paard- en wagentdienst verschuldigd tijdens de oogst.¹²⁴ Daar waar de abdij tevens grondbezitter is, verhoogt het bezit van de ambachtsheerlijkheid haar gezag over de pachters en andere lieden die op het abdijgoed wonen en werken. De abdij streeft er bij de aankoop van ambacht dan ook steeds naar om ten minste het ambachtsheerlijk gezag over het eigen grondbezit in handen te krijgen. Dat blijkt bijvoorbeeld in Sint-Janskerke, waar in 1323 de abdij de 16 gemet 50 roeden ambacht verwerft waar de uithof de Zuidtiende in ligt. Hetzelfde gebeurt in Boudewijnskerke, waar de abt in 1325 door graaf Willem III wordt beleend met het ambacht waarbinnen zich de uithof de Noordtiende bevindt. In Oostkapelle lukt het de abdij in de loop der tijd om zo goed als volledig de ambachtsheerlijkheid van haar eigen grond te bemachtigen. In 1308 ligt van de 906 gemet land die de abdij in Oostkapelle bezit, 447 gemet in eigen ambacht tegen 459 gemet in het ambacht van anderen. Tweeënhalve eeuw later, in 1548, blijkt van de 1247,5 gemet grondbezit van de abdij in Oostkapelle 1.235 gemet oftewel 99 procent in eigen ambacht te liggen.

Bezit de abdij eenmaal, zoals in Oostkapelle, het overgrote deel van het vierschaarambacht, dan geeft dat haar daar binnen een overheersende positie. De eigen schout die de abdij vanaf 1273 in haar ambacht in Oostkapelle mag aanstellen, wordt er uiteindelijk de schout van praktisch het hele vierschaarambacht en bij de aanstelling van de ambachtsschepenen heeft de abt een doorslaggevende stem.¹²⁵ Bovendien betekent het bezit van ambachtsheerlijkheid ook zeggenschap op het terrein van de waterstaat. Hierna komt dat nader aan de orde.

Zeer lucratief voor de abdij is ten slotte de omstandigheid dat de abt als ambachtsheer belast is met het innen van de grafelijke bede.¹²⁶ Een ambachtsheer heft deze van de grondbezitters over het totaal aantal schotplichtige gemeten binnen zijn ambachten die geregistreerd staan in de steenrol. De ambachtsheer draagt van deze ontvangsten echter slechts dat deel aan de grafelijke rentmeester af, dat in de steenrol staat genoteerd als 'steenschietens'. De rest is het zogeheten vrije, bestemd voor de ambachtsheer zelf. De hoogte van het vrije wisselt per ambachtspartie. Volgens de steenrol van 1515 bedraagt in de ambachten van de abt het vrije gemiddeld 27 procent van de totale bedoopbrengst: 29,5 procent gemiddeld in zijn ambachten op Walcheren (in Oostkapelle zelfs 31 procent) en 16 procent in die op Noord-Beveland.¹²⁷ Wel is het zo dat de ambachtsheeren de graaf op gezette tijden een bede toestaan over de ambachten 'bi den brede', dus inclusief het vrije, in plaats van alleen over de ambachten 'steenschietens'. Overigens is de in de

▲
Gipsafgietsel van een ornament uit de abdij met een voorstelling uit de Lijdensweg van Christus. Het afgietsel werd genomen door architect Frederiks tijdens de restauratie van de Abdij aan het eind van de negentiende eeuw.

steenrol vermelde oppervlakte van een ambacht 'bi den brede' vaak iets geringer dan de werkelijke geografische omvang ervan. De reden is dat vroomland en het zogeheten overambacht, dat wil zeggen op zeker moment alsnog in cultuur gebracht onland, geheel buiten de bedeadministratie zijn gehouden.

De abdij en de waterstaat van Walcheren

In de dertiende eeuw behoort in Zeeland Bewesten Schelde de zorg voor de waterstaat tot de taken van het bestuur van het vierschaarambacht.¹²⁸ Uitgangspunt is de verplichting van landeigenaren om, al naar gelang de grootte van hun grondbezit binnen het vierschaarambacht, bepaalde stukken van de ten laste van dat ambacht komende dijken, watergangen en wegen te onderhouden. Volgens de keur van Zeeland uit 1256 is het toezicht daarop in handen van ambachtsheren en schepenen. Voor de abdij betekent dit dat zij vanaf 1273, wanneer zij voor het eerst ambachtsheerlijkheid verwerft, zeggenschap heeft op het gebied van de waterstaat.

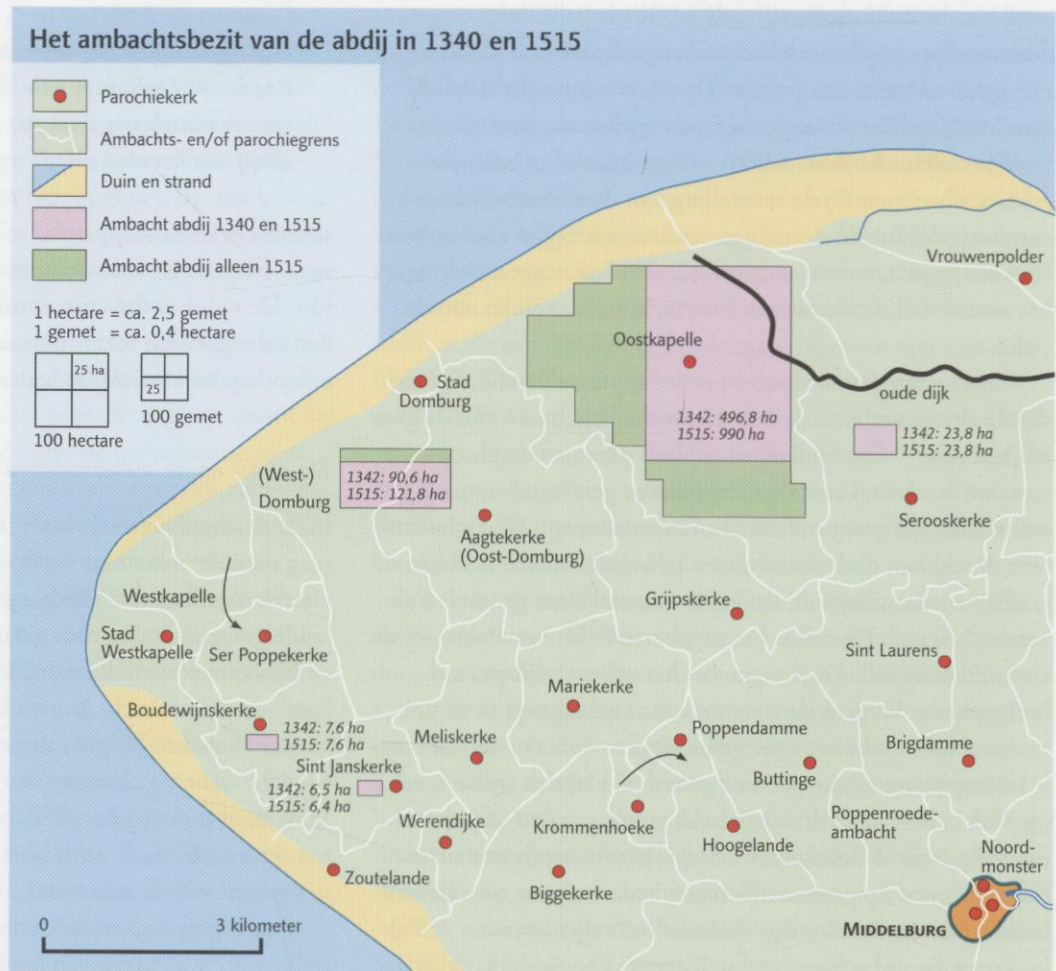
Een ingrijpende verandering in de waterstaatszorg is de instelling op Walcheren van landsheerlijke dijkgraafschappen

rond 1300. Aanvankelijk gaat het om één dijkgraafschap voor het hele eiland, bestuurd door een door de graaf aangesteld college van dijkgraaf en gezworenen. Al in 1323 blijkt dat echter te zijn gesplitst in een dijkgraafschap voor het zuiden en een voor het noorden. Naast de dijken vallen ook watergangen en wegen onder het toezicht van dijkgraaf en gezworenen, zodat hun gezag het werkkerrein gaat overlappen van de zogeheten wateringen, de dan al geruime tijd bestaande samenwerkingsverbanden tussen ambachten ten behoeve van de afwatering. Wanneer vervolgens de dijkgraafschappen zich verder opsplitsen, smelten zij allengs met de wateringen samen, zodat in de vijftiende eeuw de vier wateringen van Walcheren, de Oost-, Zuid- en Westwatering en de watering van de Vijf Ambachten, alle namens de graaf worden bestuurd door een college van dijkgraaf en gezworenen.

In de watering de Vijf Ambachten is de abt de belangrijkste ambachtsheer en de abdij de grootste grondbezitter. Ongetwijfeld vanuit die positie vervullen de abten daar vanaf 1385 tot 1573 met slechts een paar onderbrekingen de functie van dijkgraaf.¹²⁹ Vanaf het midden van de vijftiende eeuw laten de abten zich als dijkgraaf vervangen door een onderdijkgraaf. In

die functie benoemt bijvoorbeeld abt Pieter van den Damme in 1460 zijn neef Klaas Mauryszoon, schout van Oostkapelle.¹³⁰

Door de opsplitsing van het aanvankelijk ene dijkgraafschap raakt na het midden van de veertiende eeuw de zorg voor de waterstaat van Walcheren opnieuw versnipperd. Voor het beheer van de dijken vormt dat een probleem. Namens de vele burgers die verspreid over het eiland grond bezitten, dringt het stadsbestuur van Middelburg in 1355 bij graaf Willem v op maatregelen aan. Deze geeft daarop het stadsbestuur tot wederopzegging de leiding bij de zorg voor watergangen en dijken op Walcheren. Vermoedelijk is deze opdracht gedurende de verdere veertiende eeuw van kracht gebleven. Zo coördineert het stadsbestuur na de stormvloed van oktober 1375 het herstel van de dijken en betreft het daarbij nu ook de abt, de heer van Veere, Frank van Borsele van Sint-Maartensdijk, Gilis van Arnemuiden en de grafelijke rentmeester. Bij het bestaan van deze 'stuurgroep', die aldus onder leiding van Middelburg is gevormd, sluit hertog Albrecht aan wanneer hij in februari 1396 maatregelen treft ten behoeve van het dijkherstel, nadat Walcheren kort daarvoor door een overstroming is ge-

De wateringengrenzen van Walcheren circa 1500

troffen. Nu de dijk bij Dishoek zo zwaar beschadigd is dat hij niet door de gewone dijkplichtigen kan worden hersteld, verleent de graaf machtiging aan de abt, heer Hendrik van Veere en Klaas van Borsele van Brigdamme om onder leiding van het stadsbestuur van Middelburg waar nodig inlaagdijken te laten aanleggen op kosten van het gemeneland, dus van alle ingelanden van Walcheren. In het najaar van 1406 stelt graaf Willem VI opnieuw een commissie in, nu met de taak op Walcheren waar nodig de dijken te laten verhogen op gemeenschappelijke kosten van alle geërfden. In deze commissie benoemt hij de abt, Wolfert v van Veere, Klaas van Borsele van Brigdamme en een van de twee burgemeesters van Middelburg.

Het is duidelijk dat de graaf in ieder geval in 1355, 1396 en 1406 commissies heeft ingesteld die fungeren als overkoepelend dijksbestuur bij dreigende dijkdoorbraken, bij inundatie en bij de uitvoering van 'gemene werken'. In de praktijk be-

staan deze commissies vanaf 1375 steeds uit de stad Middelburg en de abt, de heer van Veere en de heer van Borsele van Brigdamme als de aanzienlijkste ambachtsheren. Dit college ontwikkelt zich, na te zijn begonnen als ad-hoccommissie, in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw tot een overkoepelend dijksbestuur dat vanaf circa 1500 wordt aangeduid als de Staten van Walcheren. In de zestiende eeuw worden de bevoegdheden van dit college met betrekking tot de dijkage en ten opzichte van de besturen van de wateringengrenzen gestaag uitgebreid.¹³¹

Binnen dit bestuur spelen de abten een centrale rol. Net als voordien in de ad-hoccommissies, nemen zij tot ver in de vijftiende eeuw persoonlijk deel aan inspecties in crisissituaties en bij dijkherstel.¹³² Hun positie krijgt bovendien extra accent doordat het bestuur voornamelijk in de abdij vergadert.¹³³ Het reglement van 1530 gaat hier zonder meer van uit waar het bepaalt dat dijkgraven en gezworenen van de wateringengrenzen ver-

plicht zijn om, zodra zij daartoe door de Staten van Walcheren zijn opgeroepen, binnen de abdij van Middelburg te verschijnen.¹³⁴ Dat de abdij ook veel vroeger al de vergaderplaats is voor het overkoepelend waterschapsbestuur en de daaraan voorafgaande ad-hoccommissies, blijkt uit de Middelburgse stadsrekeningen, die vanaf 1396 keer op keer vermelden dat stadsbestuurders zich naar de abdij hebben begeven om daar over de dijkage te vergaderen met de abt, de heer van Veere en anderen.¹³⁵

De Staten van Walcheren beschikken in de zestiende eeuw over eigen beambten, die in de abdij hun kantoor hebben. In dienst van het bestuur is in ieder geval een klerk, die wordt aangesteld door het stadsbestuur van Middelburg en vanaf 1562 griffier wordt genoemd. Naast deze klerk is in het kantoor van het waterschap vanaf 1538 ook de ontvanger-generaal van de Zuid- en Westwateringen en de Vijf Ambachten gehuisvest en in 1564 komt daar nog de kamerbode bij.¹³⁶ Waar in de abdij het bestuur vergadert en de beambten hun bureau hebben, is niet bekend. Wel weten wij dat als bewaarplaats voor het archief van de Staten van Walcheren in 1567 een 'schappray oft buffet in den zale van mijnen E. heere den biscoep' wordt gemaakt. In diezelfde ruimte bevinden zich in die tijd tevens het archief van de abdij en dat van prelaat en edelen van de Staten

Zegel van rooms-koning Willem II in witte was. De abdij heeft een nauwe band met de graven van Holland en Zeeland. Vooral rooms-koning Willem II neemt als voogd van de abdij deze in bescherming in geschillen over patronaats- en tiendrechten. De stoffelijke resten van de in 1256 gesneuvelde rooms-koning worden in 1282 in de abdij begraven.

van Zeeland. Waarschijnlijk is deze 'zale van mijnen E. heere den biscoep' tevens de vergaderplaats van zowel de Staten van Walcheren als van de Staten van Zeeland, met in beide gevallen de bisschop-abt als gastheer. Kluiver opperde in eerste instantie de mogelijkheid dat met deze zaal de refter aan de westzijde van de kloostergang (κ) kan zijn bedoeld; daar zouden dan tevens de Staten van Zeeland hebben vergaderd.¹³⁷ Op dit laatste is hij al snel teruggekomen. In zijn artikel over de geschiedenis van de abdijgebouwen acht hij het aannemelijker dat de Staten van Zeeland vergaderd hebben in het pand aan de noordzijde van de kloostergang (ι), daar waar zij ook na 1574 bijeenkomen.¹³⁸ Terecht wijst hij erop dat dit gebouw al voor 1574 een toegangsdeur heeft aan de zijde van de Nederhof, zodat wereldlijke personen het kunnen betreden buiten het eigenlijke klooster om. Onwaarschijnlijk lijkt mij daarnaast, gezien de omschrijving, dat in 1567 met de 'zale van mijnen E. heere den biscoep' de refter zou zijn bedoeld. Het pand ten noorden van de kloostergang komt dan inderdaad meer in aanmerking als vergaderruimte van zowel de Staten van Walcheren als van die van Zeeland.

De relatie tussen de abdij en de graaf en de abdij als grafelijke verblijfplaats tot het begin van de vijftiende eeuw

Kenmerkend voor de geschiedenis van de abdij is de nauwe band met de graaf van Holland en Zeeland. De eerste tekenen daarvan zijn in de late twaalfde en de dertiende eeuw de door de graven verleende bedevrijstellingen alsmede de manier waarop de landsheren – met name rooms-koning Willem II – de abdij in bescherming nemen in de diverse geschillen over patronaats- en tiendrechten. Vooral dat laatste past bij de positie van de graaf als voogd van de abdij. Deze functie is door de graven een tijdlang in leen uitgegeven geweest, maar in 1247, na de dood van leenman Simon van Zanddijk, belooft rooms-koning Willem de abdij om de voogdij voortaan aan zich te houden. In de veertiende eeuw dragen zijn opvolgers de daadwerkelijke bescherming van de abdij op aan het stadsbestuur van Middelburg.¹³⁹ Dat dit soms kan leiden tot ongewenste bemoeienis van de stedelijke magistraat met de abdij, blijkt in 1359, wanneer ruwaard Albrecht het stadsbestuur niet alleen beveelt de abt te beschermen en in zijn voorrechten te handhaven, maar ook om hem vrij te laten in het bestuur van de abdij.

De band tussen de abdij en de graven in de dertiende eeuw komt eveneens tot uiting in het feit dat vijf leden van de grafelijke familie in de abdij zijn begraven. De bekendste is rooms-koning Willem II, die in 1256 tegen de Westfriezen is gesneuveld en van wie het gebeente in 1282 door zijn zoon graaf Floris V uit West-Friesland naar Middelburg is overgebracht. De

▲
Buste van Margaretha van Beieren, van 1346 tot 1354 gravin van Holland en Zeeland. Restant van het beeld dat zich heeft bevonden aan de gevel van het stadhuis van Middelburg.

Middelburgse abdijkerk voegt zich daarmee als grafelijke grafkerk bij die van Egmond en Rijsburg.¹⁴⁰

De graaf en zijn gevolg vormen in de dertiende eeuw een constant reizend gezelschap met als voornaamste verblijfplaatsen de hoofdplaatsen van de diverse delen van het graafschap. Van noord naar zuid zijn dat Haarlem, Leiden, Dordrecht, Zierikzee en Middelburg, alsmede de grafelijke hoven Aalbrechtsberg (bij Bloemendaal) en – vanaf midden dertiende eeuw – Den Haag. Wanneer de graven in Middelburg zijn, treedt de abt op als getuige in hun oorkonden, die – zoals hiervoor behandeld – soms ook door kloosterlingen van de abdij worden geredigeerd en geschreven. Zo nu en dan vergezelt de abt de graaf naar elders, bijvoorbeeld in 1268, wanneer de dan veertienjarige Floris v naar Brugge reist en zich daar in aanwezigheid van onder andere abt Nicolaas en de graaf van Vlaanderen verzoent met zijn tante Aleid en haar zoon Floris van Henegouwen.

De eerste aanwijzing dat de graaf soms in de abdij verblijft, dateert uit 1295, wanneer Floris v in Middelburg ‘in den cloester’ een overeenkomst sluit met Nicolaas van Putten. Verderop in dit hoofdstuk concludeert Gerrit Vermeer, afgaand op de maat van de gebruikte bakstenen, dat met de bouw van het Gravenlogement aan de Nederhof, het huidige Abdijplein, te-

gen het eind van de dertiende eeuw zal zijn begonnen.¹⁴¹ Het is dan niet onmogelijk dat graaf Floris v op het eind van zijn regering al over deze verblijfplaats heeft beschikt.

Meer dan uit de voorafgaande periode is bekend over de contacten tussen de abdij en de graven uit de tijd van het Henegouwse huis (1299-1345) en het Beierse huis (1346-1425/1433). Grafelijke oorkonden en rekeningen van de grafelijke rentmeesters geven een goed beeld van het reisgedrag van deze vorsten. Rond Pasen zijn zij vaak in Zeeland, met Pinksteren in Henegouwen en met Kerstmis in Den Haag. Wel komt hierin enige verandering in de laatste periode van de regering van hertog Albrecht van Beieren (ruwaard van 1358 tot 1389, graaf van 1389 tot 1404). Den Haag krijgt dan enigszins het karakter van vaste residentie van de ouder wordende graaf. Er zijn jaren dat Albrecht niet naar Zeeland komt, en Pasen in Middelburg vieren doet hij in 1393 voor het laatst.¹⁴²

Wanneer in de veertiende eeuw de graven in Middelburg verblijven, doen zij dat in de abdij. Uit de rekening over 1318-1319 van de grafelijk rentmeester van Zeeland blijkt dat de graaf binnen de abdij over een voorraadschuur beschikt, waar tarwe ten behoeve van de graaf en zijn gevolg wordt opgeslagen. Dat zal de schuur zijn die heeft gestaan op de hofsteden waarvoor de rentmeester in 1330-1331 en 1331-1333 pacht aan de abt betaalt. Ook de wijn die de rentmeester dat jaar in Zierikzee heeft gekocht wordt in Middelburg ‘in den cloister’ bewaard.¹⁴³ Dat de graaf inderdaad in de abdij verblijft, blijkt uit de rekening van 1330-1331, waar onder de uitgaven sprake is ‘van timmerne binnen den cloestere in Middelburgh tot mijns heren behoef, doe hi daer was omtrent meye’ (1331). Er is hout gekocht voor de keuken en verder veel timmerhout en ijzer. Met het werk is timmerman Jan van Kassel zes dagen bezig geweest. Ook het jaar daarop is tijdens het verblijf van de graaf in de vasten van 1332 uitgebreid getimmerd in de abdij. Dat jaar wordt er ook betaald ‘van der galeyden [roeiboort], die minen jonchere [de zoon van de graaf] ghezend was in Middelburgh, uten watere in den cloister te doene ende weder int water, ende omme linen daer men se mede wech treckede’.¹⁴⁴ In verband met het verblijf van de graaf tijdens de vasten in 1336 en in de vasten van 1343 wordt binnen de abdij gewerkt aan kamers, een kelder, de bottelrij, een kamer boven de bottelrij en een opslagruimte voor hout.¹⁴⁵

Gezien de plaats binnen de van oorsprong grafelijke burg is men wellicht geneigd aan te nemen dat de graven van meet af aan over een logement in de abdij hebben beschikt. Begin veertiende eeuw is echter ook sprake van een Gravenhof aan de Gravenstraat. Deze hof komt voor in een oorkonde uit 1301 als zuidelijke belending van een huis aan de oostzijde van de Gravenstraat, terwijl de hof van Voorne als oostelijke belending wordt genoemd. Onduidelijk is wat begin veertiende

▲
Gipsafgietsel van een ornament, voorstellende Maria met stralenkrans, afkomstig uit de abdij en door architect Frederiks genomen tijdens de laat negentiende-eeuwse restauratie.

eeuw de functie van de Gravenhof is. Noch in de rekening van de grafelijke rentmeester over 1318-1319 noch in latere rekeningen komt de hof voor.¹⁴⁶ Vermoedelijk heeft de graaf de Gravenhof kort tevoren van de hand gedaan aan de johannieter orde, een van de geestelijke ridderorden. In maart 1318 schenkt graaf Willem III aan Jacob van Zuden, wijbisschop van Utrecht en commandeur van de johannieters in het bisdom Utrecht, een werf met een gracht eromheen in Middelburg, gelegen bij de boomgaard die hij al eerder aan de commandeur had gegeven. Het gaat hier zo goed als zeker om het terrein waarop de johannieter commanderij wordt gebouwd. Het is dan gezien de locatie goed denkbaar dat de genoemde werf en boomgaard tevoren deel hebben uitgemaakt van de Gravenhof. De vermelding van een werf met gracht duidt op een zogeheten motte, een kunstmatige berg met daarop een verdedigingstoren. Dergelijke sterkten zijn kenmerkend voor de elfde, twaalfde en vroege dertiende eeuw. In Zeeland worden mottes van bescheiden formaat – de zogenaamde vliedbergen – opgeworpen door de lokale adel, maar ook de graaf en de heer van Voorne hebben dit type versterkingen gebouwd: de graaf in Leiden (de burcht) en de heer van Voorne in Oostvoorne.¹⁴⁷ Het lijkt erop dat de graaf de Gravenhof in 1318 niet meer in

gebruik heeft en dat voordien, mogelijk zoals gezegd eind dertiende eeuw, het grafelijk logement in Middelburg naar de abdij is verplaatst. Anderzijds wijzen de in 1301 kennelijk al lang gangbare namen Gravenhof en Gravenstraat erop dat de hof geruime tijd, waarschijnlijk gedurende de twaalfde en dertiende eeuw, als grafelijke hof heeft gefunctioneerd.

Wanneer de graven in de veertiende eeuw in Middelburg zijn, is de abdij ook veelal de plaats van waaruit zij hun functie uitoefenen. Zo wordt bijvoorbeeld in een oorkonde van graaf Willem III uit 1320 met zoveel woorden gezegd dat hij is uitgevaardigd 'in des abts camere'.¹⁴⁸ In de abdij roepen de graven geregeld Zeeuwse stadsbestuurders en grafelijke leenmannen (in feite de ambachtsheren) bijeen, met name om hun toestemming te verkrijgen tot het heffen van bede en heervaartgeld.¹⁴⁹

Centraal binnen de activiteiten van de graven tijdens hun bezoeken aan Zeeland staat in de veertiende eeuw het spannen van de Hoge Vierschaar, het hoge gerecht van Zeeland. Volgens het Zeeuwse recht kan de vierschaar slechts worden gehouden onder voorzitterschap van de graaf of zijn oudste zoon. De Hoge Vierschaar, gevormd door grafelijke leenmannen, wordt gewoonlijk voor Beosten Schelde gehouden in Zierikzee en voor Bewesten Schelde te Middelburg. In Middelburg gebeurt dat binnen de abdij. Dit blijkt zowel uit de posten in de grafelijke rentmeestersrekeningen in verband met het nodige timmerwerk aan banken en schragen dat aan de zittingen voorafgaat, als uit de oudste burgemeestersrekeningen van Middelburg.¹⁵⁰

Het veelvuldige verblijf van de graven in Middelburg, de aanwezigheid van het grafelijk logement binnen de abdij, het spannen van de Hoge Vierschaar aldaar en het houden van diverse andere bijeenkomsten door de graven binnen het klooster, maken dat de abdij tot in de jaren zeventig van de veertiende eeuw een van de centrale locaties is in het bestuur van het graafschap. Gedurende deze periode vindt men in tal van oorkonden de abt genoemd onder de raden van de graaf; en dat niet alleen wanneer de graaf in Middelburg is. Zo is abt Nicolaas van Gent in de jaren 1320-1326 diverse keren met graaf Willem III in Dordrecht, Zierikzee of Den Haag. Van zijn opvolgers is Wouter van Zanddijk in 1340 en 1341 met graaf Willem IV in Zierikzee, Jan van der Goes met Willem V in 1350 in Geertruidenberg en in 1356 in Den Haag, Pieter Hoek in 1361 met ruwaard Albrecht in Zierikzee en Hugo Boze in 1386 met Albrecht in Le Quesnoy (Henegouwen). Van de genoemde abten verkeert Nicolaas van Gent (1319-1327) – mogelijk zoals gezegd van Henegouwse familie – verreweg het meest in de omgeving van de landsheer. Samen met Jacob van Zuden, commandeur van de johannieters, behoort hij tot de belangrijkste raadsliden van graaf Willem III.

Deze graaf en zijn zoon graaf Willem IV lenen ook geld van de abdij. Alleen al volgens de paar overgeleverde rentmeestersrekeningen en enkele oorkonden hebben Willem III en Willem IV in de jaren 1331-1343 voor ruim 5700 pond Tournoois bij het klooster in het krijt gestaan.¹⁵¹ De graven zijn in de veertiende eeuw wat dat betreft niet de enigen. Ook het stadsbestuur van Middelburg leent van de abdij. Uit de burgemeestersrekeningen van 1365-1366 en 1366-1367 blijkt dat de stad de abdij in die jaren aanzienlijke sommen geld schuldig is. Men lost die af, deels in geld, deels door de abdij gedurende een jaar de opbrengst van de stedelijke wijnaccijns te gunnen en haar grote hoeveelheden tegels uit de stedelijke steen- en tegelbakkerij te leveren. Het laatste wijst mogelijk op bouwactiviteiten van de abdij in die tijd.¹⁵²

DE ABDIJ EN HET BESTUUR VAN ZEELAND TIJDENS DE BOURGONDISCH-HABSBURGSE PERIODE (1425-1574)

Wanneer in 1425 hertog Filips de Goede het grafelijk gezag in Holland, Zeeland en Henegouwen op zich neemt, gaan deze gewesten deel uitmaken van de zogeheten Bourgondische Nederlanden. Filips de Goede (overleden in 1467), Karel de Stoute (1467-1477), Maria van Bourgondië (1477-1482) en hun Habsburgse opvolgers laten zich in Holland en Zeeland vertegenwoordigen door een stadhouder. Bij het feitelijke bestuur van Zeeland is deze echter slechts zijdelings betrokken. Hetzelfde

geldt voor het Hof van Holland en Zeeland te Den Haag, dat vanaf 1446 voornamelijk gerechtshof is. In Zeeland fungeren in de dagelijkse praktijk de rentmeesters van Bewesten en Beoosten Schelde als vertegenwoordigers van de landsheer. Waar het om Zeeuwse zaken gaat, richten de centrale regeringsorganen in Brussel en Mechelen zich rechtstreeks tot hen.¹⁵³

Vanaf het eerste kwart van de vijftiende eeuw vormt zich zowel in Holland als in Zeeland een standenvergadering, de gewestelijke staten. Daarin zijn de edelen en de steden vertegenwoordigd en in de Staten van Zeeland bovendien de geestelijkheid in de persoon van de abt van Middelburg. Deze treedt daarin op als voorzitter. De steden worden in de Staten van Zeeland vertegenwoordigd door afgevaardigden van de grafelijke steden Middelburg, Zierikzee, Reimerswaal, Tholen en Goes, de edelen door de aanzienlijkste ambachtsheren. Het aantal edelen in de Staten neemt echter gedurig af. Na 1543 is Maximiliaan van Bourgondië, heer (vanaf 1555 markies) van Veere, als eerste edele – deze aanduiding wordt overigens pas later gebruikt – de enige vertegenwoordiger van de edelen.¹⁵⁴

De Staten van Holland en die van Zeeland hebben hun wortels in het brede beraad dat de graven uit het Henegouwse en Beierse huis in de veertiende eeuw op gezette tijden plachten te houden met vertegenwoordigers van edelen en steden, aanvankelijk uit het hele graafschap, maar steeds vaker uit Holland en Zeeland afzonderlijk. Tevens zijn in de Staten van Zeeland de bijeenkomsten opgegaan waarin in de veertiende eeuw de grafelijke leenmannen (in feite de ambachtsheren),

◀ Staatsvorm van Zeeland vóór 1574 in de vorm van drie wapenschilden.

soms samen met vertegenwoordigers van de steden, de graaf het heffen van de bede en het heervaartgeld toestonden. Als ambachtsheer op Walcheren zal de abt van Middelburg ook in die vergaderingen aanwezig of vertegenwoordigd zijn geweest. Nog tot ver in de vijftiende eeuw wordt in de Staten de abt tot de ambachtsheren gerekend; pas in het laatste kwart van die eeuw gaat men de stand der geestelijken en die der edelen onderscheiden.¹⁵⁵

De machtspositie van de statencolleges in de diverse gewesten van de Nederlanden is gebaseerd op het recht de landsheer het heffen van belastingen toe te staan. Het maakt de vorst sterk van deze colleges afhankelijk, zodat deze een steeds grotere zeggenschap krijgen in zowel het binnenlands bestuur als de buitenlandse politiek. Ook in Zeeland bestaat de kern van de werkzaamheden van de Staten uit het toestaan van gewone en buitengewone beden en andere belastingen, het regelen van de heffing daarvan door de rentmeesters van Beoosten en Bewesten Schelde en het afhoren van de rekeningen. Daarnaast waken de Staten over de naleving van de privileges en behartigen zij de belangen van het gewest bij de centrale overheid in Brussel en Mechelen.¹⁵⁶

De Staten van Zeeland komen met grote tussenpozen bijeen en gewoonlijk voor slechts korte perioden. Zo vergaderen de Staten tijdens de veertig jaar durende regering van Karel v (1515-1555) slechts 37 keer.¹⁵⁷ In de zestiende eeuw, maar waarschijnlijk begint dat al eerder, worden de lopende zaken behandeld door de prelaat (de abt), de aanzienlijkste edelen op Walcheren – na 1543 tot zijn dood in 1558 alleen Maximiliaan van Bourgondië, heer/markies van Veere – en de magistraat van Middelburg. Dit 'kleine' college fungeert als een dagelijks bestuur, dat een groot deel van het werk van de Staten van Zeeland op zich neemt. Het onderhoudt onder meer het rechtstreekse contact van de Staten met de landsheer en de landsheerlijke functionarissen. Ook vertegenwoordigt dit college de Staten in de Staten-Generaal. De Staten-Generaal worden vanaf 1464 op onregelmatige momenten door de vorst bijeengeroepen, om met de staten van alle gewesten zaken van algemeen belang te kunnen bespreken of om een bede te vragen.¹⁵⁸

De Staten van Zeeland worden bijgestaan door een pensionaris, sedert 1530 raadpensionaris, die als raadsman en penvoerder optreedt. Deze is in de eerste plaats dienaar van de prelaat en de edelen, door wie hij wordt benoemd en beëdigd. Zijn honorarium ontvangt hij uit het 'surcrosis', de voor prelaat en edelen bestemde meeropbrengst van de bede boven het door de landsheer gevraagde bedrag.¹⁵⁹

Wanneer de voltallige Staten vergaderen, doen zij dat zeker niet uitsluitend in Middelburg. Het verzoeken van bede of heervaartgeld aan de Staten behoort te worden gedaan binnen de grenzen van het gewest door de landsheer persoonlijk of

door een vertegenwoordiger die deel uitmaakt van zijn familie. Goes, Reimerswaal, Tholen of het tolhuis van Yersekeroord beantwoorden evengoed als Middelburg aan die voorwaarde en liggen dicht bij Brussel of Mechelen, waar de landsheren doorgaans verblijven. Bijeenkomsten van de Staten in die plaatsen komen dan ook veel voor, in de vijftiende eeuw met name in Goes. Een enkele keer worden de grenzen van het gewest zelfs overschreden, zoals in 1512 wanneer de Staten in Bergen op Zoom vergaderen en daar landvoogdes Margaretha van Oostenrijk een bede toestaan.¹⁶⁰ Vrij opmerkelijk is dat de Staten op 6 november 1496 hertog Filips de Schone als graaf van Zeeland huldigen in Reimerswaal, waarna het hele gezelschap de volgende dag alsnog naar Middelburg reist, waar op 13 november de huldiging door de stad plaats vindt in het stadhuis.¹⁶¹

Komen de Staten wel in Middelburg samen, dan doen zij dat in de abdij, net als het kleine college van prelaat, edelen en de magistraat van Middelburg. Van de huldiging door de Staten op 21 augustus 1482 van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk als voogd van zijn minderjarige zoon Filips de Schone, wordt in de kwartiermeestersrekening van Middelburg over dat jaar expliciet gezegd dat deze plaats vindt 'in 't klooster'. Hetzelfde geldt voor de huldiging van Karel v in 1515.¹⁶² De gebruikelijke vergaderruimte in de abdij van zowel de Staten en het kleine college als, zoals eerder behandeld, het overkoepelend waterschapsbestuur, de Staten van Walcheren, heeft zich hoogstwaarschijnlijk bevonden in het pand aan de noord-

Buste van keizer Karel v, toegeschreven aan beeldhouwer Conrad Meyts, 1522. Het beeld, dat behoorde tot de collectie van de Middelburgse Oudheidkamer in het stadhuis, ging in 1940 verloren.

zijde van de kloostergang (1), waar de Staten van Zeeland ook na 1574 vergaderen. Daar berust onder het beheer van de raad-pensionaris ook het archief van de Staten, althans vooral die archiefstukken die prelaat en edelen aangaan. Stukken die meer de steden betreffen, worden bewaard in het stadsarchief van Middelburg.¹⁶³

De landsheren zelf komen maar weinig meer in Zeeland: bijna alleen om er te worden gehuldigd, voor het vragen van bede en heervaartgelden aan de Staten en bovendien voor het houden van de Hoge Vierschaar. Zij komen verre van jaarlijks en, zoals gezegd, niet steeds in Middelburg. Wel blijft Middelburg de plaats waar de Hoge Vierschaar van Bewesten Schelde wordt gespannen, maar na de dood van Filips de Goede (1467) gebeurt dit nog maar vier keer, voor het laatst in 1501. Daarna worden de bevoegdheden van de Hoge Vierschaar van Bewesten Schelde overgedragen aan het stadsgerecht van Middelburg en van de Hoge Vierschaar van Beosten Schelde aan het gerecht van Zierikzee.¹⁶⁴

De bronnen geven pas iets meer zicht op de locatie in de abdij waar de Hoge Vierschaar werd gespannen wanneer het gerecht al niet meer bestaat. Volgens een rekeningpost in de thans verloren kwartiermakersrekening van Middelburg van 1515 is Karel v op 23 mei van dat jaar door de Staten van Zeeland gehuldigd 'binnen de abdij in de zaal daar men de Hoge Vierschaar houdt, staande recht op, blootshoofds, voor aan de hoge zetel daar staande, welke zetel bedekt was met een gouden laken [...] En de eed over beide zijden gedaan wezende, zo is o.g.h. nedergekomen en heeft aldaar drie ridders gemaakt [...]'.¹⁶⁵ Een memorie van burgemeesters en schepenen van Middelburg van 4 november 1555 vult deze informatie aan. De Hoge Vierschaar, zo zeggen zij, werd vroeger gehouden 'in der abdie van Middelburgh, daer noch huyden sdaechs in teyken van dyen de bancken ende subselliën staen wel hooge verheven met een princkenstoel neffens die camere, daer mijn heere mr. Cornelis van Weldamme ende mr. Cornelis de Jonge gelogert zijn geweest'.¹⁶⁶ De Hoge Vierschaar werd dus eertijds gehouden in een zaal – Smallegange spreekt van 's-Gravensaele binnen der Abdye' – met daarin banken en een voor de vorst bestemde hoge zetel. Volgens Kluiver zou het gaan om de open galerij van de latere commissariswoning (M), met dien verstande dat die ruimte – anders dan nu – de hele benedenverdieping van het pand zou hebben omvat.¹⁶⁷

De weinige keren dat de Bourgondische en Habsburgse landsheren Middelburg bezoeken, dient de abdij nog steeds als hun verblijfplaats. Daar ook wordt op 17 januari 1505 in aanwezigheid van hertog Filips de Schone het zeventiende kapittel van de orde van het Gulden Vlies gehouden.¹⁶⁸ Wel valt op dat, wanneer hertog Filips de Schone met zijn zuster Margaretha van Oostenrijk in november 1496 naar Middelburg komt

voor de hulding van Filips, Margaretha in de abdij logeert, maar Filips niet. Deze is te gast op de Markt bij zijn oudtante Anna van Bourgondië, vrouwe van Ravenstein, bastaarddochter van Filips de Goede. Misschien wijst dit erop dat in die tijd de herbouw van het Gravenlogement na de grote brand in 1492 nog niet geheel is voltooid. In 1515, wanneer Karel v in gezelschap van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk in Middelburg is om te worden gehuldigd, logeren beiden wel in de abdij.¹⁶⁹ Overigens verblijven de landsheren soms ook, wanneer zij op Walcheren zijn, op kasteel Zandenburg bij de heren van Veere. Vanaf 1485 zijn dat verwanten van de landsheren, namelijk nazaten van Antoon van Bourgondië, bastaardzoon van Filips de Goede. De vorsten vinden eveneens onderdak bij genoemde Anna van Ravenstein (overleden in 1508) en vervolgens bij Filips van Bourgondië, heer van Blaton (overleden in 1524) – ook een bastaardzoon van Filips de Goede – op hun kasteel in West-Souburg. Filips van Blaton houdt daar hof, geheel naar het voorbeeld van de Italiaanse renaissancevorsten.¹⁷⁰

EEN OPEN KLOOSTER

Welhaast alle facetten van de abdijschiedenis die in dit hoofdstuk de revue zijn gepasseerd, weerspiegelen iets van het open karakter van de abdij en haar verwevenheid met de samenleving, zowel op kerkelijk als op wereldlijk gebied. De herkomst van de kloosterlingen, voor een deel uit de directe omgeving, de rol van de abdij in de zielzorg in vele parochies, de positie van de abdij als uitbater en verpachter van landerijen en tiend-rechten, de wereldlijke functies van de abt als ambachtsheer, waterschapsbestuurder, grafelijke raad en lid van de Staten van Zeeland, al deze zaken wijzen op veelzijdige en veelvuldige contacten tussen de abdij en de buitenwereld.

Dit wordt nog extra geaccentueerd door de rol die de abdijsgebouwen daarbij spelen. De abdij is ten minste vanaf de veertiende eeuw bij uitstek de plaats waar de graaf verblijft en zijn onderdanen uit Zeeland Bewesten Schelde ontvangt als hij in Middelburg is. Daar ook spant de graaf de Hoge Vierschaar van Bewesten Schelde, vergadert het overkoepelend waterschapsbestuur van Walcheren en komen, als zij in Middelburg vergaderen, de Staten van Zeeland bijeen. Ook veel inwoners van Middelburg moeten met de abdij vertrouwd zijn geweest, zowel zij die familieleden onder de kloosterlingen hebben als diegenen die er 'in kannen of met flasschen' hun wijn en bier halen. Het geheel doet vermoeden dat het abdijscomplex, althans de Nederhof, vrij toegankelijk is geweest. Tegen die achtergrond mag men ook de oorkonde uit 1356 zien, waarin graaf Willem v eenieder verbiedt om in het klooster of de hof te gast te gaan of paarden te stallen en waarin hij aan abt en klooster-

Portret van mr. Roeland de Pottere, raad en pensionaris van prelaat en edelen en van de Staten van Zeeland

Peter Henderikx

De Staten van Zeeland worden bijgestaan door een pensionaris – sedert 1529 raad en pensionaris – die als raadsman en penvoerder optreedt. Hij is in de eerste plaats dienaar van de prelaat (abt) en edelen, die hem ook aanstellen. Op 10 augustus 1541 benoemen abt Floris van Schoonhoven en Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere, mr. Roeland de Pottere in deze functie. Hij bekleedt zijn ambt tot zijn overlijden tijdens een bezoek aan Brussel in 1567 of begin 1568.¹

Tot de werkzaamheden van De Pottere behoort onder andere de zorg voor het archief van prelaat en edelen. In een brief van 1 juni 1568 van zijn opvolger, mr. Christoffel Roels, aan Cornelia Bruhesen, de weduwe van Roeland de Pottere, vraagt hij haar dringend hem alle stukken toe te zenden, die haar man als pensionaris onder zich had.² Heel belangrijk schijnt een register te zijn dat Roeland bijhield en waarnaar door een aantal statenleden is gevraagd: '[...] eenen boeck, by wylent mr. Roelant ghehouden van de copyen van de acten den lande aangaende ende van de informatie van de zaken, ende processen by hem gehandelt ende ghedirigeert.' Daarnaast, zo is Roels gebleken, moeten zich bij haar nog tal van andere stukken bevinden: '[...] in de ersten vele liachen, gheteeckent metten inckelen ende dobbelen A.B.C.; item lyachen van instructiën ende propositiën hem ghegeven ende by hem ghedaen; item vele lyachen van acten ende protesten, zo den prelaet ende edelen aengaende als den gheheelen lande van Zeelant.'

Omdat Cornelia in die tijd in Zierikzee verblijft, geeft Christoffel Roels de brief mee aan Iman Klaas Imanszoon, burgemeester van Zierikzee en vertegenwoordiger van die stad in de Staten. Veertien dagen later antwoordt Iman Klaaszoon namens de weduwe op de brief.³ Cornelia heeft aan Iman verteld dat haar man gewoon was 'altoos, reysende in de affairen van de Staten, met hem een coffer te hebben, daerin veel brieven, schriften ende munimenten waren, den meesten deel, also zy wel gheloofde, den Staten aengaende'. De stukken die hij bij zijn overlijden in Brussel bij zich had, heeft zij naar eigen zeggen echter al aan een bode meegegeven. Zij is bereid het bewuste register en de andere stukken af te staan, zij het dat zij wel tijd nodig heeft 'om met yemanden van verstant, aen haren raet zijnde, die de voorschreven partyen, den prelaet ende edelen alleen oft oock den ghemeenen lande van Zeelant aengaende, te scheidten van haer eyghen brieven en charteren van de sterfhuysse voornoemt, ende van den marquis van der Vere ende andere'. De belofte is kennelijk nooit ingelost. Er zijn althans geen aanwijzingen dat de gevraagde stukken ooit bij Christoffel Roels zijn afgeleverd.

Interessant is dat uit de briefwisseling blijkt dat De Pottere een groot deel van het archief van prelaat en edelen thuis bewaarde en niet in de 'offciekamer' in de abdij, waar de stukken van prelaat en edelen gewoonlijk werden opgeborgen.⁴

Het kan betekenen dat hij ook zijn werk als pensionaris voor een deel thuis deed. Bovendien komt en passant naar vo-

ren dat hij tevens werk verrichtte voor de heer van Veere. Gegevens in het archief van de vierschaar van de stad Veere bevestigen dit. In dienst van Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere, vervulde hij waarschijnlijk de functie van secretaris en/of rentmeester.⁵ In de jaren 1550-1561 vertegenwoordigde De Pottere de heer van Veere geregeld bij het afhoren door de Staten en Brede geërfdn van Walcheren van de rekeningen van de wateringn van het eiland.⁶ Het lijkt in dat verband niet onmogelijk dat De Pottere in Veere woonde.

Twee grote poorten – de
 ◀ Balanspoort en de Gistpoort –
 geven in de Middeleeuwen
 toegang tot de abdij. De
 Balanspoort dateert al uit de
 late dertiende eeuw, de Gist-
 poort is gebouwd omstreeks
 1500. Foto van de Gistpoort,
 circa 1910.

lingen het recht ontzegt gasten of paarden op te nemen.¹⁷¹ Dit stuk wekt de indruk dat alles wat hier verboden wordt, voorheen gebruikelijk is geweest. De maatregel van Willem v zal te maken hebben met zijn wantrouwen jegens abt Jan van der Goes, die bij het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten tijdens de oorlog tussen Willem v en zijn moeder keizerin Margaretha de partij van Margaretha had gekozen, daarna enige jaren verbannen is geweest en zich pas begin 1355 met de graaf heeft verzoend.

Dat leken niet alleen toegang tot het abdijterrein hebben gehad, maar dat er zelfs niet-kloosterlingen hebben gewoond, zonder tot het personeel van de abdij te behoren, blijkt in 1512, wanneer het stadsbestuur de schotvrijdom handhaaft van schepenen Jacob Bettezoon, zolang deze binnen de abdij blijft wonen. Dit ondanks het feit dat hij thans zijn woning in- en uitgaat via het huis *Het Groot Anker* aan de Sint-Pieterstraat, dat daar onlangs door de abt is gebouwd.¹⁷² Mogelijk woont Jan Bettezoon binnen de abdij als kostkoper of provenier.